

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор

Алуа Жолдыбалина,

ҚР Президенті жанындағы

ҚСЗИ-дің бөлім басшысы

Шығаруға жауапты:

А. Арзықұлов

Редакция мекенжайы:

Қазақстан Республикасы,

010000, Нұр-Сұлтан қаласы,

Бейбітшілік көшесі, 4

ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20

Факс (7172) 75-20-21

E-mail: office@kisi.kz

www.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық

келісім министрлігінде 2003 ж.

19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы

№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414 - 5696

Индекс 74007

Журналда жарияланған материалдарды

көшіріп басқан, микрофильмдеген

жағдайда журналға сілтеме жасалынуы

міндетті. Жарияланған мақала

авторларының пікірі редакция

көзқарасын білдірмеуі мүмкін.

ҚБ «ҚСҚ» «Көкшетау» ҚФ

басылып шығарылды.

Көкшетау қ.,

Қанай-би, 37.

Таралымы 500 дана.

Қоғам & Дәуір

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

Вячеслав Додонов

XXI ғасырдың басындағы халықаралық инвестициялық ағындар – Қазақстанға шетелдік инвестицияларды тартудың негізгі үрдістері мен мәнмәтіні.....6

Балтабай Сыздықов

Экономикасы дамушы елдердегі капитал нарығының даму үрдістері.....23

Бекжан Сыдықов

Қазақстан экономикасының нақты секторындағы инновациялық әрекет: мүмкіндіктер мен тәуекелдер...43

Бағлан Казиев, Ливон Мартынов

Алматы қаласының кеңістіктік геоақпараттық картасы негізінде қалалық қызметтердің іс-әрекетін тиімді басқару (қаланың 3Д ГАЖ-ы).....60

Бахтияр Бабаджанов

Орталық Азияның мұсылман діндарлары зорлық-зомбылық экстремизмі мен лаңкестікке қарсы: болжамдар және жоспарланбаған әсерлер.....75

Елена Бурова, Әсел Назарбетова

Діни-уәждемелі экстремизмнің институционалдық факторлары.....90

Амангелді Төлемісов

Қасым хан және оның заңдар жинағы: рухани жаңғыру аясындағы мәселенің зерделенуі.....106

СОДЕРЖАНИЕ

Вячеслав Додонов

Международные инвестиционные потоки в начале XXI века – ключевые тенденции и контекст привлечения иностранных инвестиций в Казахстан.....6

Балтабай Сыздықов

Тенденции развития рынка капитала в странах с развивающейся экономикой.....23

Бекжан Сыдықов

Инновационная деятельность в реальном секторе экономики Казахстана: вызовы и риски.....43

Бағлан Казиев, Ливон Мартынов

Эффективное управление деятельностью городских служб на основе пространственной геоинформационной карты города Алматы (3Д ГИС города).....60

Бахтияр Бабаджанов

Мусульманские богословы ЦА против идеологии насильственного экстремизма и терроризма: ожидания и незапланированные эффекты.....75

Қоғам & Дәуір

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

Елена Бурова
Асель Назарбетова
Институциональные факторы
религиозно мотивированного экстремизма.....90

Амангелді Толамисов
Хан Касым и его свод законов: рассмотрение
проблемы в контексте модернизации общественного
сознания.....106

CONTENTS

Vyacheslav Dodonov
International Investment Flows at the Beginning
of the XXI Century - Key Trends and Context
of Attracting Foreign Investments in Kazakhstan.....6

Baltabay Syzdykov
Tendencies of Development of the Market
of Capitalin Countries with Developing Economics.....23

Bekzhan Sadykov
Innovative Activity in the Real Sector
of the Economy of Kazakhstan: Challenges and Risks.....43

Baglan Kazyiev,
Livon Martynov
Effective Management of City Services Based on a Spatial
Geoinformation Map of Almaty City (3D GIS of the City)...60

Bakhtiyar Babajanov
Muslim Theologians of Central Asia Against the
Ideology of Violent Extremism and Terrorism:
Expectations and Unplanned Effects.....75

Elena Burova,
Assel Nazarbetova
Institutional Factors of Religiously Motivated Extremism...90

Amangeldi Tolamissov
Kassym Khan and His Conduct of Laws:
Studying the Problem in the Context
of Modernization of Public Consciousness.....106

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

- Ерлан ҚАРИН** – Редакциялық кеңестің төрағасы, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі, саяси ғылымдарының кандидаты
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – Бас редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институтының бас ғылыми қызметкері, Ph.D
- Алмас АРЗЫҚҰЛОВ** – редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, ақпараттық-талдау жұмысы бөлімі басшысының орынбасары, тарих магистрі
- Уямо ТОМОХИКО** – Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеулер орталығының профессоры (Жапония), Ph.D
- Уильям ФИЕРМАН** – Индиана университетінің профессоры (АҚШ), Ph.D
- Сон ЮНХУН** – Ханкук университетінің профессоры (Оңтүстік Корея), Ph.D
- Бүркітбай АЯҒАН** – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор
- Қазбек ИСАЕВ** – ҚР Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институтының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты
- Мейрам ҚАЗЫКЕН** – Қазіргі заманғы қоғамды зерттеу институтының директоры, экономика ғылымдарының докторы
- Ботагөз РАҚЫШЕВА** – «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының жобалар директоры, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
- Айгүл САДУАҚАСОВА** – ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Орталық Азия өңіріндегі этносаралық және конфессияаралық қатынастарды зерттеу жөніндегі орталықтың басшысы, әлеуметтану ғылымдарының докторы

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

- Ерлан КАРИН** – председатель Редакционного совета, советник Президента Республики Казахстан, кандидат политических наук
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – шеф-редактор, главный научный сотрудник Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Алмас АРЗИКУЛОВ** – редактор, заместитель руководителя отдела информационно-аналитической работы Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, магистр истории
- Уямо ТОМОХИКО** – профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – профессор университета Индиана, Ph.D (США)
- Сон ЮНХУН** – профессор Ханкукского университета, Ph.D (Южная Корея)
- Буркитбай АЯГАН** – директор института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук, профессор
- Казбек ИСАЕВ** – ученый секретарь Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, кандидат исторических наук
- Мейрам КАЖЫКЕН** – директор Института исследований современного общества, доктор экономических наук
- Ботагоз РАКИШЕВА** – директор проектов исследовательского института «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – руководитель Центра по изучению межэтнических и межконфессиональных исследований в Центральноазиатском регионе при Академии государственного управления при Президенте РК, доктор социологических наук

THE EDITORIAL BOARD

- Yerlan KARIN** – Chairman of Editorial Board, Adviser to the President of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Political Sciences
- Alua ZHOLDYBALINA** – Chief Editor, Chief Research Fellow of Kazakhstan Institute for Strategic Studies under President of Kazakhstan (KazISS), Ph.D
- Almas ARZIKULOV** – Editor, Deputy Head of the Department of Information-Analytical Works KazISS under President of Kazakhstan, Master of History
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), Ph.D, Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D Professor
- Song YONGHONG** – University of Hankuk, Ph.D (South Korea), Professor
- Burkitbai AYAGAN** – Director of Institute of History of State, Ministry of Education and Science of Kazakhstan, Doctor of History, Professor
- Kazbek ISSAYEV** – Secretary for Research and Academic Affairs of KazISS under President of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences
- Meiram KAZHIKEN** – Director of Institute of Contemporary Societal Studies, Doctor of Economics
- Botagoz RAKISHEVA** – Projects Director, «Public Opinion» Research Institute, Candidate of Sociology
- Aigul SADVOKASOVA** – Head of Center of Inter-ethnic and Inter-confessional Studies in Central Asia, Academy of Public Administration under President of Kazakhstan, Doctor of Sociology

Вячеслав Додонов

*Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының бас
ғылыми қызметкері, экономика ғылымдарының докторы*

**XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ АҒЫНДАР – ҚАЗАҚСТАНҒА
ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ ТАРТУДЫҢ
НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ МЕН МӘНМӘТІНІ**

Андатпа. Соңғы онжылдықтар ішінде халықаралық инвестициялық ағындар саласындағы ахуал барлық негізгі аспектілерде іс жүзінде елеулі өзгерістерге ұшырады. Әлемнің негізгі өңірлерінің жаһандық инвестициялық үдерісіндегі рөлі өзгерді, онда дамыған және дамушы елдердің арақатынасы өзгерді, инвестициялар тарту форматтарында және олар орналас-тырылатын құралдарда екпін өзгерді. Осы өзгерістердің барлығы Қазақстанға шетелдік инвестицияларды тарту үдерістерін жетілдіру контекстінде ұғынуды қажет етеді - бұл ел экономикасының ағымдағы кезеңінің неғұрлым өзекті міндеттерінің бірі.

Түйін сөздер: *шетелдік инвестициялар, тікелей шетелдік инвестициялар, портфельдік инвестициялар, инвестициялардың өңірлік құрылымы, Қазақстанға шетелдік инвестициялар.*

Вячеслав Додонов

**МЕЖДУНАРОДНЫЕ ИНВЕСТИЦИОННЫЕ ПОТОКИ
В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА – КЛЮЧЕВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ
И КОНТЕКСТ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ
ИНВЕСТИЦИЙ В КАЗАХСТАН**

Аннотация. В течение последних десятилетий ситуация в сфере международных инвестиционных потоков претерпела

значительные изменения практически во всех основных аспектах. Изменились роли в глобальном инвестиционном процессе основных регионов мира, изменилось соотношение в нем развитых и развивающихся стран, изменились акценты в форматах привлечения инвестиций и инструментах, посредством которых они размещаются. Все эти изменения нуждаются в осмыслении в контексте совершенствования процессов привлечения иностранных инвестиций в Казахстан – одной из наиболее актуальной задачи текущего этапа экономики страны.

***Ключевые слова:** иностранные инвестиции, прямые иностранные инвестиции, портфельные инвестиции, региональная структура инвестиций, иностранные инвестиции в Казахстан.*

Vyacheslav Dodonov

INTERNATIONAL INVESTMENT FLOWS AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY - KEY TRENDS AND CONTEXT OF ATTRACTING FOREIGN INVESTMENTS IN KAZAKHSTAN

Abstract. Over the past decades, the situation in the field of international investment flows has undergone significant changes in almost all major aspects. The roles of the main regions of the world in the global investment process have changed, the ratio of developed and developing countries in it has changed, the emphasis in the forms of investment attraction has changed and the instruments through which they are placed as well. All these changes need to be understood in the context of improving the processes of attracting foreign investment in Kazakhstan - one of the most urgent tasks of the current stage of the economic country.

***Keywords:** foreign investment, foreign direct investment, portfolio investment, investment regional structure, foreign investment in Kazakhstan.*

Қазақстанға шетелдік инвестицияларды тарту процесін қарай отырып, ХХІ ғасырда қалыптасқан жалпы халықаралық

инвестициялық ағындар саласындағы ахуалдың мәнмәтініне назар аудармауға болмайды, өйткені бұл мәнмәтін жекелеген ұлттық экономикалар деңгейіндегі тиісті процестерге елеулі ықпал етеді. Сонымен қатар, халықаралық инвестициялық ынтымақтастық және сол себепші болатын әлемдік инвестициялық ағындар ХХІ ғасырдың алғашқы онжылдығында елеулі өзгерістерге ұшырады және алдыңғы жүзжылдықта қалыптасқан шетелдік инвестициялардың рөлі мен бағыттары туралы дәстүрлі түсініктерді айтарлықтай өзгертті.

Халықаралық инвестициялық ағындардағы елеулі өзгерістердің қатарына реципиенттер ретінде де, тікелей шетелдік инвестиция (ТШИ) көздері ретінде де дамыған және дамушы экономикалардың арасындағы тез өзгертін арақатынасты жатқызуға болады. 1991 жылдан бастап социалистік жүйенің жұмысы тоқтатылғаннан кейін (сондай-ақ әлемдік инвестициялық ағындардың өзгеруіне елеулі үлес қосқан) және транзиттік экономика мәртебесін алған жаңа тәуелсіз мемлекеттер пайда болғаннан кейін жиналған ТШИ көлемінің өсуі елдердің негізгі топтары бойынша айтарлықтай ерекшеленді (1-кесте).

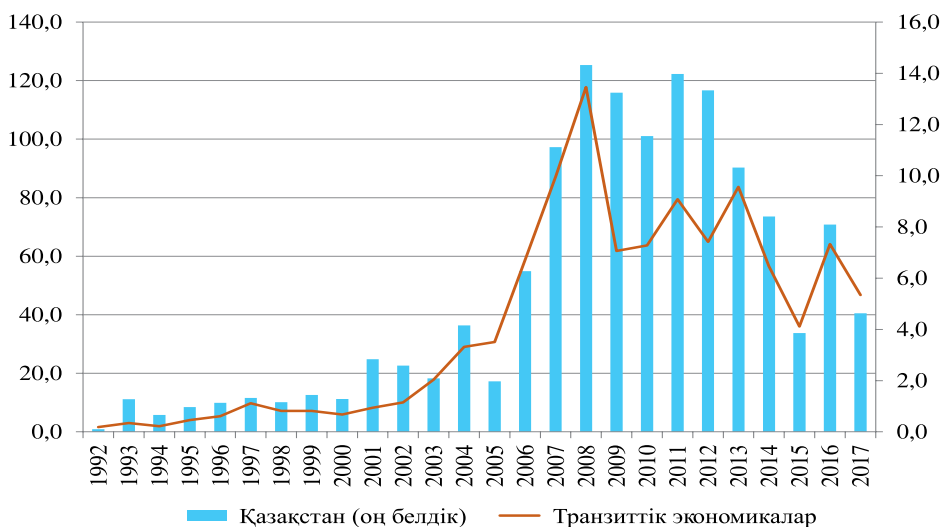
1-кесте. 1991-2017 жылдары экономиканың негізгі топтары бойынша жинақталған тікелей шетелдік инвестициялар көлемінің өзгеруі, млрд. АҚШ доллары¹

	1991	2000	өсім 2000/ 1991, есе	2001	2005	2010	2017	өсім 2017/ 2001, есе	өсім 2017/ 1991, есе
Әлем	2471,3	7380,5	3,0	7475,2	11427,7	20279,4	31524,4	4,2	12,8
Дамушы экономикалар	546,7	1546,1	2,8	1741,4	2653,2	6123,1	10353,5	5,9	18,9
Транзиттік экономикалар	2,2	52,0	23,7	77,9	250,3	676,0	839,7	10,8	383,8
Дамыған экономикалар	1922,4	5782,4	3,0	5655,9	8524,3	13480,3	20331,2	3,6	10,6

¹ UNCTAD деректері бойынша есептелген: *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual*. UNCTADStat Datacenter. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx> (жүгіну күні: 9.01.2019).

Транзиттік экономикаларда (олардың қатарына Қазақстан да жатады) жинақталған ТШИ көлемінің өсімі барынша жоғары болды, бұл социалистік мемлекеттерде 90-шы жылдарға дейін шетелдік компаниялардың өте шектеулі болуының салдарынан төмен базаның әсерімен байланысты. Осы айқын әсер транзиттік экономикаларда жинақталған ТШИ көлемінің 1991 жылдан 2017 жылға дейінгі кезеңде 384 есе өсуіне себепші болды, бұл ретте озыңқы серпін ХХІ ғасырда да сақталды. 2001-2017 жылдар аралығында орташа әлемдік мән 4,2 есе болған кезде, бұл көрсеткіш 11 есеге өсті. Бұл мәнмәтінді транзиттік экономика бола отырып, 2001-2017 жылдар аралығында осы елдер тобының деңгейінде жинақталған ТШИ көлемінің 11,3 есе өсуін көрсеткен Қазақстанға ТШИ тартудың табыстылығын бағалау кезінде де ескеру қажет.

Егер транзиттік экономикалар үшін ТШИ ағынының жылдық көлемін қарайтын болсақ, онда бұл көрсеткіш 2008 жылы 118 млрд. долларды құрап, ең жоғары деңгейге жетеді, одан кейін он жыл бойы құлдырау орын алады. Бұл жағдайда Қазақстанға ТШИ ағынының траекториясы осы елдер тобына тән серпінді қайталайды (1-сурет).

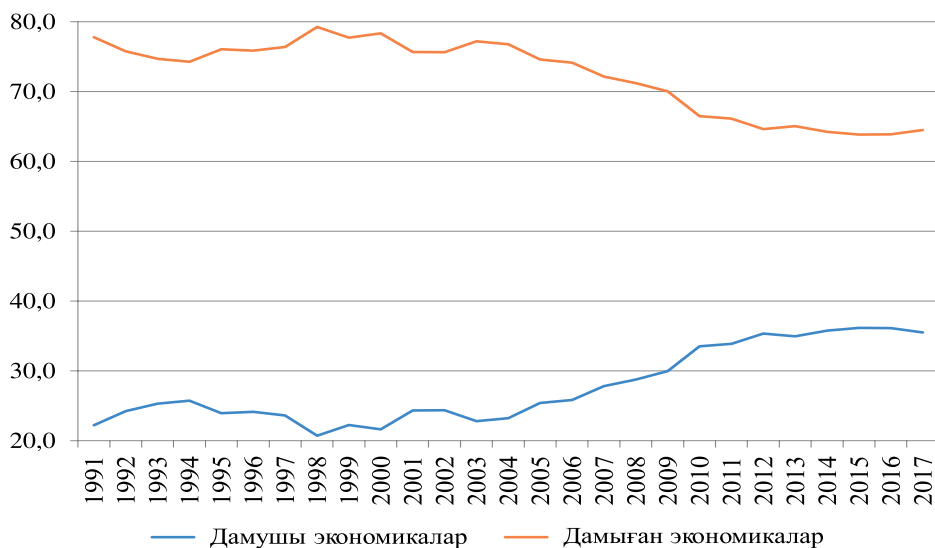

1-сурет. Транзиттік экономикаларға және Қазақстанға ТШИ-дің жылдық ағыны көлемінің салыстырмалы серпіні, млрд. доллар.²

² UNCTAD деректері бойынша есептелген: Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual. UNCTADStat Datacenter. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx> (жүгіну күні: 9.01.2019).

Неғұрлым ірі ел топтарын, ең алдымен дамыған және дамушы елдерді (олардың қатарына келешекте транзиттік экономикалар да жатқызылатын болады) қарастыратын болсақ, олардың әлемдік инвестициялық процестегі рөлдерінің арақатынасы ХХІ ғасырда орын алған сипатты өзгерістерді көрсетеді. Дамушы экономикалардағы жинақталған ТШИ көлемінің өсуі 2000-шы жылдары айтарлықтай жылдамдады және дамыған елдердегі ұқсас көрсеткіштен аса бастады. Егер ХХ ғасырдың соңғы онжылдығында дамыған экономикалардағы бұл индикатор дамушы экономикалардағы 2,8 есеге қарағанда үш есе өскен болса, онда 2001-2017 жылдары жағдай дамушы елдердің пайдасына (транзиттік экономиканы есепке алмағанда да) өзгерді, онда өсу дамыған елдердегі 3,6 есемен салыстырғанда 5,9 есені құрады.

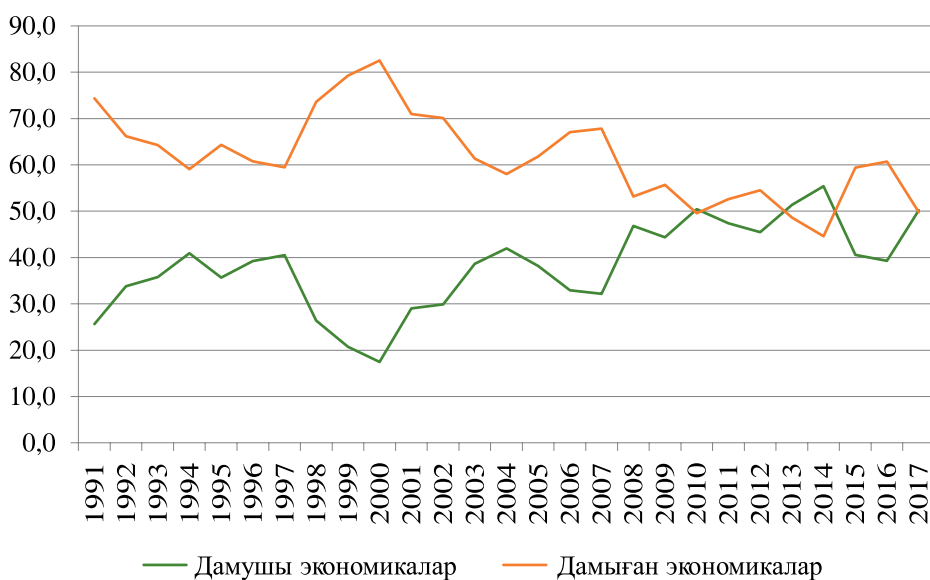
Тиісінше, ХХІ ғасырда жинақталған шетелдік инвестицияларды дамыған және дамушы экономика арасында бөлу тез өзгерді. Егер 90-шы жылдардың соңында дамыған елдерде ТШИ-дің әлемдік көлемінің 80% дерлік шоғырланса, онда ХХІ ғасырдың екінші онжылдығына қарай бұл көрсеткіш 64%-ға дейін төмендеді (2-сурет).

2-сурет. Жинақталған ТШИ-дің әлемдік көлеміндегі дамыған және дамушы (транзиттік) экономикалар үлесінің серпіні, %.³

³ UNCTAD деректері бойынша есептелген: *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual*. UNCTADStat Datacenter. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx> (жүзін күні: 9.01.2019).

Жинақталған ТШИ арақатынасының өзгеруі дамыған және дамушы экономикаға ТШИ-дің жылдық ағыны көлеміндегі пропорциялардың жылдам өзгеруі есебінен болды. Егер ХХІ ғасырдың басында бұл пропорциялар жинақталған шетелдік инвестициялар көлемінің арасында қалыптасқан арақатынаспен бірдей болды, ол дамыған елдердегі 80-мен салыстырғанда 20-ны құрады, ал небәрі он жылдан кейін, 2010 жылы дамушы экономикалар алғаш рет ТШИ ағынының үлкен көлеміне ие болды және бұл жағдай келесі жылдары бірнеше рет қайталанды (3-сурет).

3-сурет. ТШИ-дің жылдық ағыны құрылымындағы дамушы және дамыған экономикалардың үлес салмағының өзгеруі, %.⁴

2014-2016 жылдары елеулі бөлігі шикізаттық сипатқа ие және әлемдік тауар нарықтарының жағдаятына тәуелді шикізат нарықтарының құлдырауы ТШИ-дің жылдық ағыны бойынша көшбасшылықтан уақытша айырылып қалуына себепші болды. Бірақ 2017 жылы олар дамыған елдерге қарағанда тікелей инвестицияларды қайтадан көптеп тартты. Бұл үрдіс әлемдік

⁴ UNCTAD деректері бойынша есептелген: Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual. UNCTADStat Datacenter. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/tableViewer/tableView.aspx> (жүзін күні: 9.01.2019).

инвестициялық ағындардағы неғұрлым айқын жаһандық ілгерілеулердің бірі – осы ағындар бағыттарының дамыған экономикалардан дамушы экономикаларға ауысуына себеп бола отырып, болашақта да жалғасын табады.

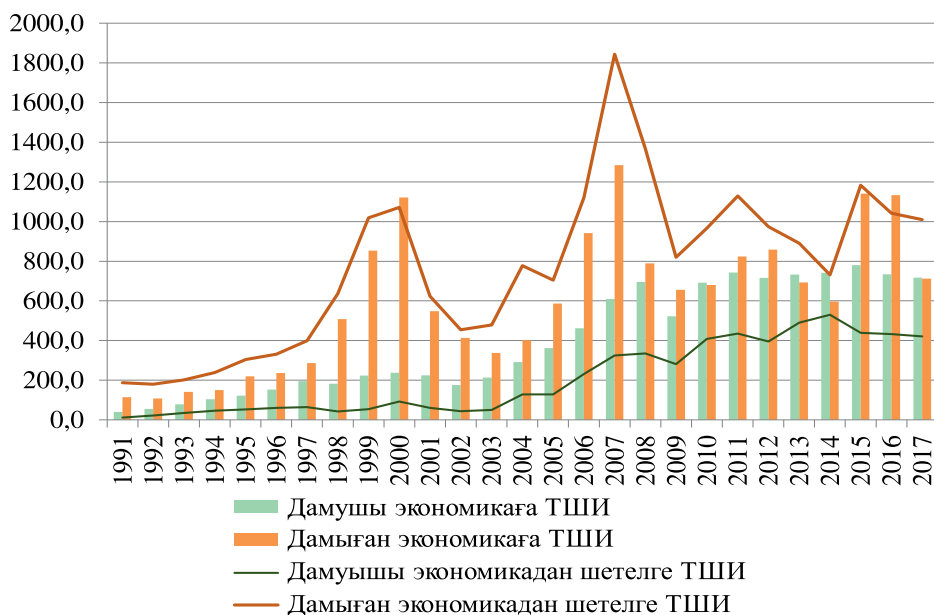
Біздің ойымызша, жаһандық экономикалық жүйенің өзгеру процесінде ХХІ ғасырдың алғашқы онжылдығында орын алған тағы бір үрдіс, дәлірек айтқанда, дамушы экономикалардың ТШИ тартуда дамыған елдердің көшбасшылығын ұстап қалу үрдісі айтарлықтай маңызды. Бұл ғасыр ортасында ірі дамушы экономикаларды әлем үшін ТШИ-дің негізгі көзі ететін, дамушы елдерден шығатын инвестициялық ағындардың озыңқы өсу үрдісі. Дамушы экономикалар ХХ ғасырдың соңынан бастап шығыс ТШИ-дің өскенін көрсетеді, бірақ осы жүзжылдықта ол күрт жеделдей түсті. 2001-2017 жылдар аралығында дамушы елдерден жылдық шығыс ТШИ көлемі 7 есе өсті, ал дамыған экономикаларда ұқсас көрсеткіш небәрі 1,6 есені құрады (2-кесте).

2-кесте. Дамыған және дамушы экономикалар бойынша тікелей шетелдік инвестициялардың жылдық түсімі мен жылыстауы көлемінің серпіні, егер өзгеше көрсетілмесе, млрд. АҚШ доллары.⁵

	1991	2001	2017	Өсім 2017/1991, есе	Өсім 2017/2001, есе
Дамушы экономикаларға ТШИ	39,5	224,2	717,4	18,2	3,2
Дамыған экономикаларға ТШИ	114,5	548,5	712,4	6,2	1,3
Дамушы экономикадан шетелге ТШИ	11,1	60,0	420,8	37,9	7,0
Дамыған экономикадан шетелге ТШИ	187,8	623,3	1009,2	5,4	1,6

⁵ UNCTAD деректері бойынша құрастырылды: *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual*. UNCTADStat Datacenter. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx> (жүгіну күні: 9.01.2019).

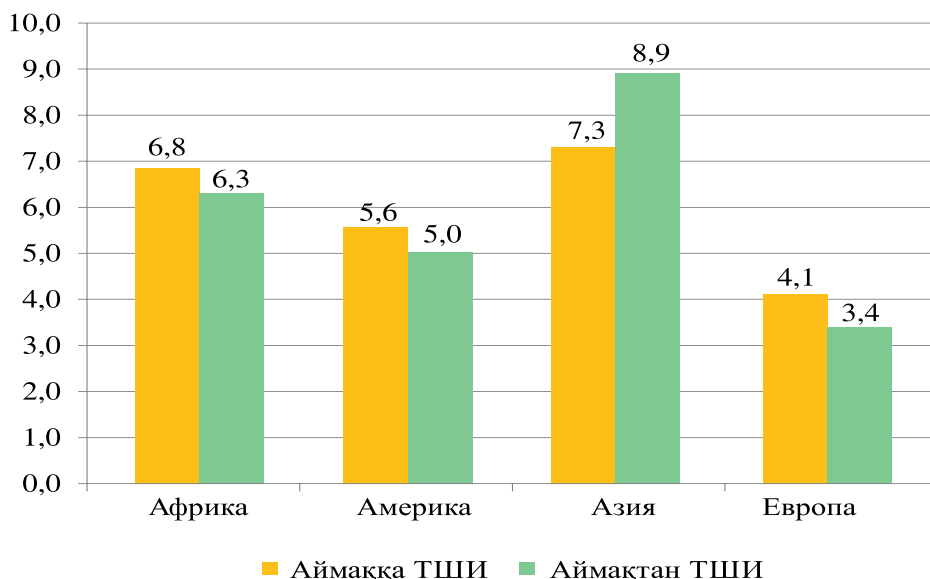
Дамушы елдерден шығатын ТШИ көлемі әзірше дамыған елдердің ұқсас көрсеткіштерінен артта қалып отыр, бірақ олардың арасындағы алшақтық біртіндеп қысқаруда. Егер 1991 жылы дамыған елдерден шығатын ТШИ-дің жылдық көлемі дамушы экономикалардың ұқсас көрсеткішінен 17 есе асып түссе, онда 2001 жылы бұл алшақтық 10,4 есеге дейін қысқарды, 2014 жылы ең төменгі деңгейге - 1,4 есеге жетті (яғни, дамушы елдерді ТШИ-ді шетелге жеткізуші ретінде дамыған елдермен салыстыруға келді), ал 2017 жылдың қорытындысы бойынша ол 2,4 есені құрады. Дамушы елдерден шығатын ТШИ-дің өсу үрдісі оларға инвестициялар ағынының өсу үрдісімен тығыз байланысты (4-сурет) және осы екі тренд «дамушы» әлемнің жаһандық инвестициялық процестерге тигізетін ықпалының артып келе жатқанын көрсетеді, ол келесі онжылдықтың өзінде дамушы экономикалардың әлемдік тікелей инвестициялар нарығындағы негізгі күш ретінде түпкілікті бекуіне алып келеді.

4-сурет. XXI ғасырдағы дамыған және дамушы экономикалардағы ТШИ-дің кіріс және шығыс көлемдерінің серпіні, жылына млрд. доллар.⁶

⁶ UNCTAD деректері бойынша есентелген: Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual. UNCTADStat Datacenter. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx> (жүзінү күні: 9.01.2019).

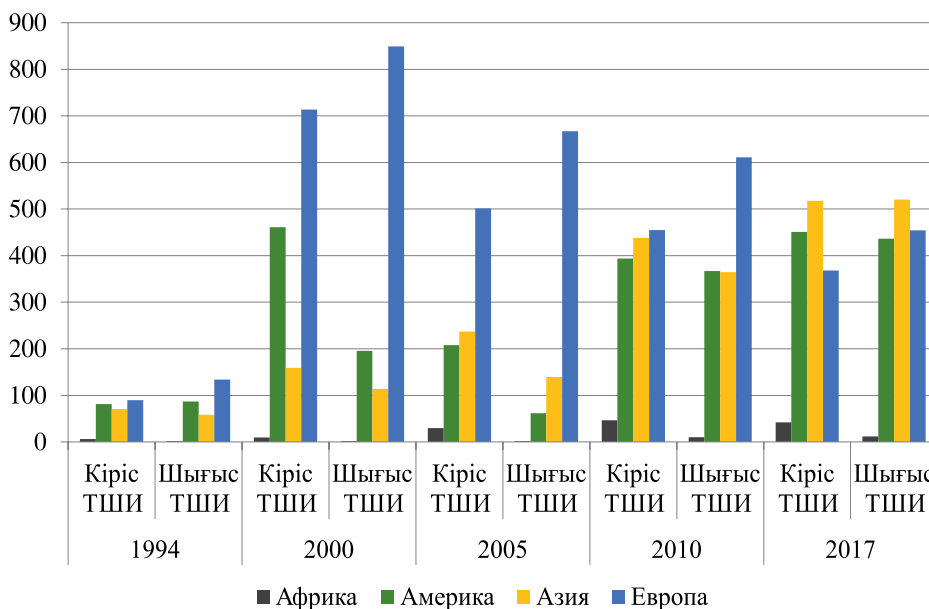
Дамушы экономикалар ықпалының өсуі экономикалық даму қарқынымен айтарлықтай ерекшеленетін жекелеген елдер деңгейінде ғана емес, сонымен қатар континенттік деңгейде де айтарлықтай сараланған. Соңғы онжылдықтарда Азия экономикаларының қарқынды дамуының салдарынан ТШИ-дің кіріс және шығыс ағындары көлемінің өсуінде Азия жетекші рөл атқарды, сонымен бірге тек әлемнің осы өңірінде ғана шығыс инвестициялардың өсу қарқыны тартылатын ТШИ-дің өсу қарқынынан асып түсті (5-сурет). Басқа өңірлерде инвестициялық ағындардың өсуі бірқалыпты болды, бұл ретте өсудің шектелуі дамыған экономикалардың тиісті континенттердегі таралу деңгейімен кері пропорцияда тікелей байланысты болды. Бұл заңдылықты оңай түсіндіруге болады – өйткені дамыған елдер ТШИ-дің жетекші көзі болды, оларда кіріс және шығыс инвестициялардың көлемінде статистикалық жоғары есептеу базасы болды, одан дамушы экономикаларға тән төмен деңгейлерден жоғары қарқынмен өсу қиынға түседі.

5-сурет. 1994-2017 жылдары әлемнің негізгі өңірлері бойынша ТШИ-дің кіріс және шығыс жылдық көлемдерінің өсуі, есе.⁷

⁷ UNCTAD деректері бойынша еценмелген: Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual. UNCTADStat Datacenter. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx> (жүгіну күні: 9.01.2019).

Осу көрсеткіштері өңірлік сипаттағы инвестициялық ағындарда болып жатқан ілгерілеулерді толық көлемде көрсетпейді. Мәселен, Африканың жоғары өсу көрсеткіштеріне қарамастан, бұл континенттің әлемдік инвестициялық ағындардағы рөлі өте елеусіз, ал Еуропа өзінің ең төмен өсу көрсеткіштерімен, керісінше, қарастырылып отырған кезеңнің көп бөлігінде ТШИ-дің көзі мен реципиенті ретінде көшбасшы рөлін сақтап қалды. Алайда, азиялық инвестициялық ағындар бағытының ұзақ және озыңқы өсуі өңірлік бөліністе абсолюттік көлемдер бойынша көшбасшылықтың ауысуына алып келді. 2010 жылға қарай тартылған ТШИ көлемі бойынша Азияны Еуропамен және Америкамен салыстыруға келді, ал 2017 жылдың қорытындысы бойынша – тартылған және шығарылған ТШИ бойынша да көш бастады (6-сурет).

6-сурет. 1994-2017 жылдары өңірлік ТШИ ағындарындағы ілгерілеулер, млрд. АҚШ доллары⁸

Азияның өсіп-өркендеуі және оның әлемдік инвестициялық ағындардың орталығы ретінде қалыптасуы инвестициялық

⁸ UNCTAD деректері бойынша есенменген: *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual*. UNCTADStat Datacenter. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/tableView/tableView.aspx> (жүгіну күні: 9.01.2019).

бағыттардағы жалғыз елеулі өзгеріс болған жоқ. Бұдан бөлек, осы тұрғыда Еуропа рөлінің тұрақты төмендеуі өзіне назар аудартады. ХХІ ғасырдың басында Еуропа тартылатын және шығатын ТШИ көлемі бойынша сөзсіз көшбасшы болса, одан әрі ол өз позицияларын жоғалтты және осы континенттің инвестициялық ағындары 2017 жылға қарай кіріс және шығыс көлемі бойынша 2000 жылғы деңгейден екі есе дерлік қысқарды. Нәтижесінде, 2017 жылы тартылған ТШИ бойынша Еуропа көшбасшылықты жаулап алған Азияға ғана емес, сонымен қатар Америкаға да жол берді, ал шетелге еуропалық инвестицияларды америкалық көрсеткішпен салыстыруға болды. Әлемдік ТШИ нарығындағы Еуропа рөлінің төмендеуі және Азия позицияларының өсуі өңірлік ілгерілеулер тұрғысынан және жаһандық инвестициялық нарықтың қайта бөлінуі тұрғысынан айқын үрдістерге айналды.

Бұл қайта бөліну әлемнің негізгі өңірлеріне инвестициялық ағындардың жылдық көлемінің өзгеруінен ғана емес, соңғы онжылдықтар ішінде инвестициялық ағын бағыттарының өзгеру салдарынан айтарлықтай оң өзгерістерге ұшыраған жинақталған ТШИ құрылымынан да көрініс табады. Өңірлік жинақталған ТШИ құрылымындағы негізгі оң өзгерістер инвестициялық ағындардың өзгеру үрдістеріне сәйкес келеді - дәстүрлі көшбасшылар болып табылатын Еуропа мен Америка үлесі қысқарған кезде, әлемдегі жинақталған ТШИ-дің жалпы көлемінде Азияның үлес салмағы ұлғайды (3-кесте).

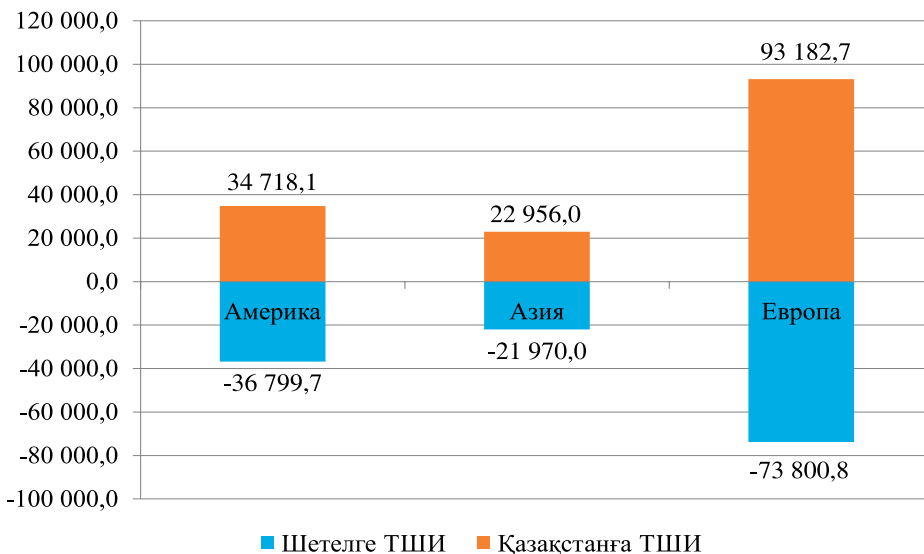
3-кесте. 1995-2017 жылдары жинақталған ТШИ-дің географиялық құрылымының өзгеруі, %.⁹

	1995	2000	2005	2010	2015	2017
Аймаққа инвестиция						
Африка	2,5	2,1	2,5	3,0	2,9	2,7

⁹ UNCTAD деректері бойынша есептелген: *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual*. UNCTADStat Datacenter. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx> (жүзін күні: 9.01.2019).

Америка	36,7	46,7	36,7	29,8	32,7	35,2
Азия	17,3	15,4	15,8	21,1	25,4	24,9
Европа	39,6	33,8	42,4	43,2	36,6	34,7
Аймақтан шыққан инвестиция						
Африка	0,8	0,5	0,4	0,6	0,9	1,2
Америка	38,8	43,1	38,1	29,9	30,6	32,8
Азия	11,3	11,9	11,4	16,1	23,7	23,9
Европа	47,3	43,1	48,2	51,1	43,1	40,5

Осы үрдістердің сақталуы жинақталған тартылған ТШИ көлемі бойынша таяудағы он жыл ішінде, ал шетелге жинақталған ТШИ көлемі бойынша 2030 жылға дейін Азияның көшбасшы позицияға шығуына алып келеді. Қазақстанға ТШИ тартумен байланысты жағдайға қатысты әлемде шетелдік инвестициялардың географиялық құрылымында болып жатқан оң өзгерістерді қарастыра келе, ол тиісті үрдістерді толық көлемде көрсетпейтінін атап өтуге болады. Қазақстанда жинақталған кіріс ТШИ да, шығыс ТШИ да әлемдегі ағымдағы жағдайға да, 90-шы жылдары байқалған жағдайға да сәйкес келмейді. Қазақстанға жинақталған ТШИ-дің негізгі көлемі Еуропаға тиесілі, ол Азия мен Америкадан бөлінетін салымдардан бірнеше есе асып түседі, Шетелге қазақстандық ТШИ туралы да осыны айтуға болады (7-сурет). Қазақстанда жинақталған ТШИ-дің географиялық құрылымында Еуропаның үлес салмағы 61,7%-ды, Америка – 23%-ды, Азия - 15,2%-ды құрайды. Қазақстаннан жинақталған ТШИ құрылымы біраз ғана ерекшеленеді: Еуропаға – 55,7%, Америкаға – 27,8%, Азияға – 16,6% тиесілі. Осылайша, Қазақстанға және Қазақстаннан инвестициялық ағындардың географиясымен байланысты ағымдағы жағдай әлемдік жағдайдан айтарлықтай ерекшеленеді.

7-сурет. 2018 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша Қазақстаннан және Қазақстанға жинақталған тікелей шетелдік инвестициялар, млн. АҚШ доллары ¹⁰

Инвестициялық ағындардың өңірлік ерекшеліктерін және олардың соңғы онжылдықтар ішіндегі өзгерістерін қарастыра келе, Азия инвестицияларының әлемдік инвестициялық процестегі рөлінің өсуімен байланысты тағы бір аспектіні атап өткен жөн. Жоғарыда аталған Азиядан шығатын ТШИ-дің өсуі, сондай-ақ Еуропа мен Американың позицияларын жоғалтуы Азияның қалған әлемнің нетто-инвесторы мәртебесіне жақындауына алып келді, яғни осы өңірден шетелге жинақталған инвестициялар тартылған жинақталған ТШИ-мен салыстыратындай деңгейге жетті. Егер 1995 жылы жинақталған ТШИ бойынша Азияның теріс нетто-позициясы өңірден шығатын инвестициялар көлемімен салыстырғанда 35%-дан асса, 2017 жылы бұл көрсеткіш 6,4%-ға дейін қысқарды (4-кесте). Осы кезеңде айтарлықтай оң нетто-позициясы бар

¹⁰ Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің деректері бойынша есептелген: Елдер бойынша салымдар бағытына қарай тікелей инвестициялар бойынша нетто-позицияның жай-күйі/Салым бағыты бойынша тікелей инвестициялар статистикасы. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. Ресми интернет-ресурс. URL: <https://nationalbank.kz/?docid=680&switch=russian> (жүзін күні: 15.01.2019).

Америка ТШИ-дің нетто-реципиенті болды, ал Еуропаның оң нетто-позициясы салыстырмалы түрде екі есе қысқарды. Соңғы жылдары Азиядан шетелге шығатын ТШИ көлемі олардың тартылу көлемінен асып түскенін ескере отырып, таяу бірнеше жыл ішінде Азия жинақталған ТШИ бойынша қалған әлемнің нетто-инвесторына айналады деп болжауға болады, бұл Еуропа мен Америкадан инвестициялардың қысқаруымен қатар, оның қалған әлем үшін инвестициялық ресурстардың негізгі көзі ретіндегі мәртебесін нығайтады.

4-кесте. Әлемнің негізгі өңірлері бойынша жинақталған кіріс және шығыс ТШИ көлемдері мен теңгерімінің өзгеруі, егер өзгеше көрсетілмесе, млрд. АҚШ доллары.¹¹

1995				
	өңірге инвестициялар	өңірден инвестициялар	нетто- позиция	өңірдің инвестицияларымен салыстырғандағы нетто-позиция, %
Африка	88,6	32,6	-56,0	-171,9
Америка	1308,8	1550,0	241,1	15,6
Азия	615,1	453,2	-161,9	-35,7
Еуропа	1412,6	1889,5	476,9	25,2
2017				
	өңірге инвестициялар	өңірден инвестициялар	нетто- позиция	өңірдің инвестицияларымен салыстырғандағы нетто-позиция, %
Африка	866,8	365,6	-501,2	-137,1
Америка	11088,2	10100,0	-988,1	-9,8
Азия	7849,6	7376,5	-473,1	-6,4
Еуропа	10951,8	12504,5	1552,8	12,4

¹¹ UNCTAD деректері бойынша есептелген: *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual*. UNCTADStat Datacenter. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx> (жүзінші күні: 9.01.2019).

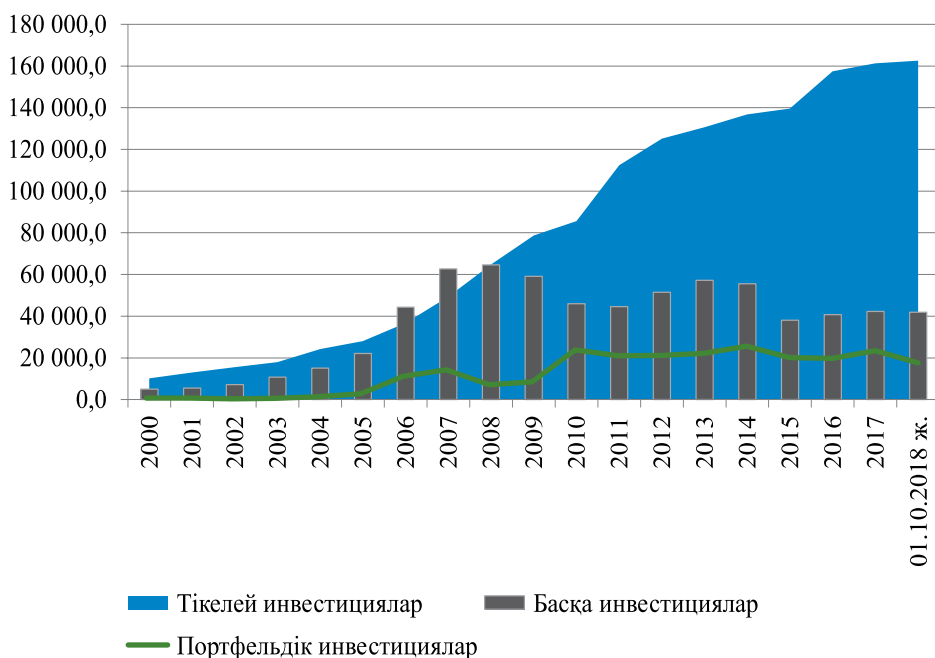
Соңында, ХХІ ғасырдағы халықаралық инвестициялық ағындардың тағы бір ерекшелігі қаржыландыру көзі ретінде портфельдік инвестициялар рөлінің өсуі болды. Қаржы технологияларының қарқынды дамуы, қаржы құралдарының жаңа үлгілерінің белең алуы, реттеушілік режимдердегі өзгерістер және жаһандану процестерінің жандануы дәстүрлі тікелей инвесторлармен салыстырғанда портфельдік инвесторлар белсенділігінің артуына алып келді. ХХІ ғасырдың басында портфельдік инвестициялар орналастырылған активтердің көлемі әлемдегі жинақталған ТШИ көлемінен асып түсті, бірақ келесі бірнеше жыл ішінде бұл көрсеткіштің өсуі өте жоғары қарқынмен жалғасты, бұл жинақталған портфельдік және тікелей инвестициялар арасындағы алшақтықтың тез өсуіне себеп болды (8-сурет).

8-сурет. Жинақталған ТШИ көлемінің және әлемдегі портфельдік инвестициялар активтері мөлшерінің серпіні, млрд. доллар.¹²

¹² Мынадай дереккөздерден алынған деректер бойынша есептелген: *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual*. UNCTADStat Datacenter. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx> (жүзін күні: 9.01.2019); *Table 15: All Economies - Reported Portfolio Investment Assets: Total Portfolio Investment*. IMF Data. URL: <http://data.imf.org/regular.aspx?key=60587819> (жүзін күні: 16.01.2019).

Қаржы нарықтарының қалыптан тыс өсуі 2008-2009 жылдардағы қуатты қаржы дағдарысына алып келді, соның нәтижесінде артық өтімділіктің бір бөлігі өз қызметін тоқтатты, мұның өзі портфельдік инвесторлардың белсенділігіне әсер етті. Әйтсе де, дағдарыстан кейін де портфельдік инвестициялардың көлемі жинақталған ТШИ көлемінен едәуір асып түседі және әлемдік инвестициялық процестегі портфельдік инвесторлардың рөлі өте жоғары болып қала береді, бұл да ХХІ ғасырдағы осы процеске тән ерекшеліктердің бірі болып табылады. Бұл тұрғыда Қазақстанда жинақталған шетелдік портфельдік инвестициялар көлемі 2000 жылдары өте аз болғанын атап өткен абзал (9-сурет).

9-сурет. 2000-2018 жылдары Қазақстанға жинақталған шетелдік инвестициялардың негізгі түрлері көлемінің серпіні, жыл соңындағы жағдай бойынша млн. АКШ доллары ¹³

¹³ Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің деректері бойынша есептелген: Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы: стандартты көрініс. 2018 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша/Халықаралық инвестициялық позиция. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, ресми интернет-ресурс. URL: <https://nationalbank.kz/?docid=679&switch=russian> (жүзіну күні: 16.01.2019).

Шетелдік инвестициялардың осы түрінің үлес салмағы олардың жалпы көлеміндегі 1,5% ең төменгі мөлшерден (2002 жылы) 15,3% ең жоғарғы мөлшерге дейін (2010 жылы) өзгерді, ал 2018 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша 7,9%-ды құрады. Бұл ретте, шетелден Қазақстанға жинақталған портфельдік инвестициялардың үлес салмағы ғана емес, сондай-ақ абсолюттік көлемі де ХХІ ғасырдың бүкіл екінші онжылдығы ішінде тоқтап тұрады, бұл инвестициялық процестің жоғарыда аталған әлемдік үрдістеріне қайшы келеді.

Инвестициялық ағындардың әлемдік үрдістерін және Қазақстандағы шетелдік инвестицияларды тарту саласында қалыптасқан жағдайды салыстыру отандық тәжірибеде әлемдік үрдістер толық көлемде көрсетілмейді, сондай-ақ жаңа қаржы құралдарын іске қосу және инвесторларды іздестіруде әлемнің басқа өңірлері мен елдеріне назарды бұру есебінен тартылатын инвестицияларды ұлғайтудың елеулі әлеуеті бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual. UNCTADStat Datacenter. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx> (дата обращения: 9.01.2019).
2. Состояние нетто-позиции по прямым инвестициям по направлению вложения по странам на 1 октября 2018 года/ Статистика прямых инвестиций по направлению вложения. Национальный банк Республики Казахстан. Официальный интернет-ресурс. URL: <https://nationalbank.kz/?docid=680&switch=russian> (дата обращения: 15.01.2019).
3. Table 15: All Economies - Reported Portfolio Investment Assets: Total Portfolio Investment. IMF Data. URL: <http://data.imf.org/regular.aspx?key=60587819> (дата обращения: 16.01.2019).
4. Международная инвестиционная позиция Казахстана: стандартное представление. На 1.10.2018 г./ Международная инвестиционная позиция. Национальный банк Республики Казахстан, официальный интернет-ресурс. URL: <https://nationalbank.kz/?docid=679&switch=russian> (дата обращения: 16.01.2019).

Балтабай Сыздықов
«Экономикалық зерттеулер институты»
АҚ жетекші сарапшысы

ЭКОНОМИКАСЫ ДАМУШЫ ЕЛДЕРДЕГІ КАПИТАЛ НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Аңдатпа. Осы мақалада эмпирикалық зерттеулерді талдау негізінде, экономикасы дамушы елдердегі капиталдың қозғалысына әсер ететін негізгі ішкі және сыртқы факторлар анықталды, капиталды шектеу құралдарын пайдалануға талдау, сондай-ақ кейбір дамушы елдердегі макропруденциалдық саясаттың әртүрлі нормативтерін пайдалануға талдау жүргізілді. Ұлттық экономиканың қаржылық тұрақтылығын арттыру мақсатында Қазақстан үшін макропруденциалдық реттеу шараларының кешені әзірленді және елге капитал ағынының құбылмалылығы мен алыпсатарлық бағытын төмендетуге мүмкіндік беретін капиталдың трансшекаралық ағынын шектеу құралдары ұсынылды.

Түйін сөздер: капитал нарығы, макропруденциалдық саясат, реттеу, сандық жұмсарту, тәуекелдерді бағалау матрицасы

Балтабай Сыздықов

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЫНКА КАПИТАЛА В СТРАНАХ С РАЗВИВАЮЩЕЙСЯ ЭКОНОМИКОЙ

Аннотация. В настоящей статье выявлены на основе анализа эмпирических исследований, основные внутренние и внешние факторы, влияющие на движение капитала в странах с развивающейся экономикой, проведен анализ использования

инструментов ограничения капитала, а также анализ использования различных нормативов макропруденциальной политики в некоторых развивающихся странах. Разработан комплекс мер макропруденциального регулирования для Казахстана с целью повышения финансовой устойчивости национальной экономики и предложены инструменты ограничения трансграничного потока капитала, которые позволяют снизить волатильность и спекулятивную направленность притока капитала в страну.

***Ключевые слова:** рынок капитала, макропруденциальная политика, регулирование, количественное смягчение, матрица оценки рисков.*

Baltabay Syzdykov

TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF THE MARKET OF CAPITAL IN COUNTRIES WITH DEVELOPING ECONOMICS

Abstract. This article identified based on the analysis of empirical studies, the main internal and external factors affecting the movement of capital in countries with developing economies, analyzed the use of capital restriction tools, as well as an analysis of the use of various macroprudential policy standards in some developing countries. A set of macro-prudential regulation measures has been developed for Kazakhstan to increase the financial sustainability of the national economy, and tools have been proposed to limit the cross-border capital flow, which can reduce the volatility and speculative direction of capital inflows into the country.

***Keywords:** capital market, macroprudential policy, regulation, quantitative easing, risk assessment matrix.*

Кіріспе

Қазіргі кездегі жағдайда дамушы экономикалардың әлемдік қаржы нарықтарына интеграциялануының күшеюі және әлемдік өндірістегі жоғары үлесі – шаруашылық іс-әрекеттердің жаһандануынан дамыған елдердің экономикалық саясатының дамушы нарықтардың «периферия» экономикасына мәжбүрлі ықпалының туындауына себеп болатынын білдіреді. Сыртқы фактор бола отырып, осы саясат ішкі проблемаларды тереңдете түседі, бұл экономикалардың өсу қарқынының баяулауына, ал кейбір жағдайларда құлдырауына әкеліп соғады. Бұл ретте капитал ағындарының құбылмалылығына әсер ететін ішкі факторларды да ескерген жөн.

Дамушы елдер үшін капитал қозғалысына септігін тигізетін жаһандық факторларға әсер ету мүмкін болмай отыр. Алайда, ішкі саясатты түзету, атап айтқанда, экономикадағы жүйелік дағдарыстың туындау тәуекелдерін азайтатын макропруденциалдық құралдарды пайдалану және ағындардың құбылмалылығын азайтатын капиталдың трансшекаралық қозғалысын шектеу бойынша іс-шараларды енгізу қаржылық тұрақсыздықты төмендетуге мүмкіндік береді.

Сыртқы ықпалдарды, атап айтқанда капиталдың күрт қайта құйылымын сіңіру үшін «өзгермелі» валюта бағамы жеткілікті деп есептелген болатын. Бұл ұғым капиталдың еркін ағыны болған кезде ұлттық валютаның еркін бағамы ғана ұлттық реттеуішке тәуелсіз ақша саясатын жүргізуге мүмкіндік береді деген «Манделла трилеммасының» классикалық мүмкін еместігіне негізделген. Шаруашылық іс-әрекеттерінің жаһандану жағдайында өзгермелі бағам капиталдың күрт қайта құйылуын жеңілдете алмайды – бұл жайт монетарлық трилемманы ұлттық реттеуіш капитал ағынына капитал бақылауы немесе макропруденциалдық реттеу арқылы ықпал еткен жағдайда ғана тәуелсіз монетарлық саясат мүмкін деген дилеммаға дейін қысқартады.

Осылайша, дамушы экономикасы бар елдердегі капитал нарығының даму үрдісі макропруденциалдық саясаттың таңдалған шараларының дұрыстығымен қатар, капиталдың трансшекаралық ағындарын шектеу саясатына және олардың тәжірибеде қолданылу тиімділігіне толықтай тәуелді болады.

Негізгі бөлім

Капиталдың дамушы экономикасы бар елдерге қозғалуына ықпал ететін көптеген факторлар бар. 2015 жылы Робин Коепке (Robin Коерке) [1] Кальво жұмысының негізінде капиталдың дамушы экономикасы бар елдерге қозғалуына ықпал ететін факторлар туралы 40 эмпирикалық зерттеуге талдау жүргізді. Бұл ретте автор, капитал ағындарын «push» және «pull» факторларға бөлуден басқа, келесі 4 негізгі топқа бөледі: үлестік портфельдік ағындар, борыштық портфельдік ағындар, банк ағындары және тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ). Автордың пікірінше, капитал ағындарының әртектілігі дамушы елдерге оң әсер де, теріс әсер де тигізуі мүмкін. Мысалы, ТШИ өзінің ұзақ мерзімге инвестициялауына және өндіріске тікелей қосылуына байланысты қысқа мерзімді ауытқуларға аса осал емес, ал дамушы экономикалар үшін бұның маңызы зор. ТШИ-дан өзгешелігі борыштық және үлестік портфель ағындары анағұрлым алыпсатарлық сипатта - инвесторлар экономикалық жаңалықтарға немесе қаржы нарығындағы қысқа мерзімді ауытқуларға жауап ретінде өз портфельдерінің құрамын түзетеді. Өз кезегінде, банк ағындары дамыған экономикалы елдердегі банктердің дамушы елдердің банктеріне несиелер беруімен, түпкілікті борышкерге тәуекелдың артумен байланыстырылады. Осылайша, 40 эмпирикалық зерттеуді зерделей отырып, автор дамушы экономикаларға капитал ағындарына ықпал ететін факторлар мен капитал ағындарының түрлері арасындағы өзара байланысты көрсетеді (1-кесте).

1-кесте. Негізгі компоненттер бойынша дамушы елдердің капитал ағындарына ықпал ететін факторлар

Түрі	Фактор	Үлестік ағындар	Борыштық ағындар	Банктік ағындар	ТШИ
Push (сыртқы фактор)	Жаһандық тәуекелді қабылдамау				
	Дамушы экономиканың пайыздық мөлшерлемесі				
	Дамушы экономика өндірісінің өсуі				
Pull (ішкі фактор)	ДЭ өндірісінің ішкі өсуі				
	ДЭ активтерінің қайтарылу көрсеткіші				
	ДЭ ел тәуекелінің көрсеткіші				
Ескертпе: Robin Коерке деректері негізінде автор құрған. What Drives Capital Flows to Emerging Markets? A Survey of the Empirical Literature. MPRA Paper No. 62770, 23. April 2015.					

	Оң ықпал туралы көз жеткізерлік дәлелдер
	Кейбір деректер оң ықпалдың бар екенін дәлелдейді
	Аралас дәлелдер, айқын ықпал жоқ
	Кейбір деректер теріс ықпалдың бар екенін дәлелдейді
	Теріс ықпал туралы көз жеткізерлік дәлелдер

Бұл ретте жоғарыда сипатталған барлық факторлар капиталдың құйылу көлемі мен құбылмалылығындағы дамушы елдердің айырмашылықтарын түсіндіретінін айта кеткен жөн. Сол капитал ағымын «жасайтын» негізгі сыртқы фактор АҚШ ФРЖ, ЕОБ және Англия Банкінің сандық жеңілдету саясаты болып табылады. Бұл ретте көптеген зерттеушілердің QE саясатының дамушы нарықтарға ықпалы туралы пікірлері алшақтайды, алайда олардан басым көп бөлігі теріс ықпалдың бар екенін көрсетеді (2 - кесте).

2-кесте. Сандық жеңілдету бағдарламаларының дамушы елдер нарықтарына ықпалы

	Оң ықпал	Теріс ықпал
QE дамушы елдер экономикасына ықпал етеді	Бен Бернанке, Бирн және Фиес, Ватросо	Бен Бернанке, Рагурам Раджан, R. Lavigne, S. Sarker. Дилма Руссефф, Peter Tillmann, Aizenman, J., M. Binici және M. M. Hutchison, Bowman, Londono және Saprizo, Eichengreen және Gupta, Бирн және Фиес, Форбс және Уорнок, Fratzscher, Chen, Lim
QE ықпалы бар, дегенмен ұлттық ерекшеліктерге қатысты - жеңілдетілген ықпал		Ahmed және Zlate, Mishra, Rai және Suchanek
QE дамушы елдер экономикаларына ықпал етпейді (негізінен «жанама әсер»)		Д.В. Скрыпник, Почтарев Н.Е
Ескертпе: автор дереккөздер бойынша құрған [2]-[7].		

Дамушы нарықтардағы капиталдың қозғалысы белгілі бір құралдар: ішкі қаржы операциялары туралы макропруденциалдық ережелер арқылы бұл елдердің қаржы тұрақтылығын сақтау немесе капитал қозғалысын бақылау сияқты қатаң шаралар қолдану туралы мәселені өзекті етеді.

Бұған дейін айтылғандай, дамушы нарықтарға капиталдың құйылуының (жылыстауының) өсу себептері туралы мәселеде нақты бір пікір жоқ. ХВҚ жүргізген эмпирикалық зерттеулерге сәйкес 45 дамушы экономикалар жөніндегі деректердің негізінде дамыған және дамушы елдер экономикалары өсімінің

арасындағы айырмашылық, дамыған және дамушы нарықтар арасындағы пайыздық мөлшерлемелердің саралануы, жаһандық тәуекелді қабылдамау, мұнай бағасының өзгеруі, АҚШ-тың ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді облигациялары арасындағы айырмашылық (Yield U.S, Gap) және АҚШ жоғары табысты облигацияларының спрэді сияқты негізгі жаһандық факторлар ажыратылды (3-кесте).

3-кесте. ХВҚ моделіне сәйкес капиталдың дамушы елдерге жалпы құйылуын (жылыстауын) түсіндірудегі жаһандық факторлар рөлі

Көрсеткіш атауы	барлығы	үлестік	борыштық
Дамыған және дамушы елдер арасындағы экономикалар өсімінің саралануы	2.404*** (0.676)	0.555 (0.378)	1.443*** (0.484**)
Дамыған және дамушы нарықтар арасындағы пайыздық мөлшерлеменің саралануы	0.707* (-0.066)	0.462 (0.072)	0.216 (0.076)
Жаһандық тәуекелді қабылдамау	-1.981* (-1.781*)	-1.135 (-0.801)	-1.836** (-0.888*)
Мұнай бағасының өзгеруі	0.000 (-0.002)	0.002 (-0.000)	0.009 (-0.004)
АҚШ-тың ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді облигацияларының табыстылығындағы айырмашылық (U.S, Yield Gap)	-0.950** (-0.764***)	-1.072** (-0.503**)	-0.204 (-0.296***)
АҚШ жоғары табысты облигацияларының спрэді	-2.772** (-0.137)	0.119 (0.774)	-3.144** (-1.196**)
Бақылаулар саны	58	58	58
R ²	0.56 (0.40)	0.41 (0.15)	0.74 (0.52)
Ескертпе: * $p < .10\%$; ** $p < 5\%$; *** $p < 1\%$, Автор келесі деректер негізінде құрған: International Monetary Fund. 2016. World Economic Outlook: Too Slow for Too Long. Washington, April 2016.			

Әлемдік өсімнің қозғаушы күші бола отырып дамушы елдер инвесторлардың жоғары қызығушылығына ие және экономикалар өсімі саралануының ұлғаюы дамушы нарықтарға капиталдың құйылуына әкеліп соғады. Капитал жылыстаған жағдайда бұл фактор тек капиталдың борыштық жылыстауы кезінде ғана маңызды болады. Сондай-ақ U.S. Yield Gap көрсеткішін де айта кеткен жөн - QE жүргізу кезінде ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді облигациялар табыстылығының айырмашылығы азаяды, бұл дамушы елдерге капиталдың құйылуына және керісінше жағдайға себеп болады. Барлық атап көрсетілген жаһандық факторлардың ішінде дамушы елдерден капиталдың құйылуына және жылыстауына мұнай бағасының өзгеру көрсеткішінің нөлдік әсері бар.

Жалпы, қарастырылған жаһандық факторлар дамушы нарықтарда капиталдың құйылуы мен жылыстауын туындатады. Өз кезегінде, аталған жалпы ағындар көлемдері бойынша құбылмалы және әртекті бола отырып, экономикаларда қаржылық тұрақсыздық туындатады. Нәтижесінде, жаһандық факторларға ықпал ете алмауына байланысты, дамушы нарықтар алдында капитал ағындарының құбылмалылығынан ішкі қаржы нарығын қорғау туралы мәселе орын алады.

Капиталды шектеу құралдарын пайдалануда Латын Америкасы және Азия елдері табысты мысал бола алады. Капиталдың құйылуын бақылау бойынша шектеулер таза капитал ағындарының құбылмалылығын азайтуға, капитал ағындары түрлерінің әртектілігінің өзгеруіне және айырбастау бағамына қысымға ықпал ету мақсатында енгізілді. Осы шаралардың әсері туралы 4-кестеден қарауға болады.

4-кесте. Капитал қозғалысын шектеу бойынша шараларды пайдалану үлгілері

Ел	Кезең	Бақылау шаралары	Зерттеу	Пайдаланылған шаралар ықпалы		
				ЖӨК құбылмалылығының азаюы	Ағындардың әртектілігінің өзгеруі	Айыр-бастау бағамына қысымды азайту

Бразилия	1993-97	Қор нарығында капитал ағынына, шетелдік кредиттерге, сондай-ақ белгілі бір валюталық операцияларға салынатын айқын салық	Cardoso and Goldfajn (1998)	Иә	Иә	
			Reinhart and Smith (1998)	Иә	Иә	
			Ariyoshi and others (2000)	Жоқ	Жоқ	Жоқ
		Капиталдың елде болу уақытына ең аз талаптар.	Edison and Reinhart (2001)	Иә	Иә	
			Carvalho and Garcia (2008)	Иә		
Малайзия	1994	Қысқа мерзімді борыштық БҚ мен ақша нарығының құралдарын бейрезиденттерге сатуға тыйым салу	Ariyoshi and others (2000)	Иә	Иә	Иә
			Tamirisa (2004)	Иә	Иә	Жоқ
Хорватия	2004-2008	Банктік шетелдік қаржыландыруға шекті резервтердің пруденциалдық талаптары енгізілді	Jankov (2009)	-	Иә	-
Колумбия	2007-2008	Шетелден алынған қарыздың жалпы сомасының 40% міндетті резервтеу	Concha and Galindo (2008)	-	Иә	-
			Cardenas (2007)			
Таиланд	2006-2008	Бағ ұлттық валютаға ауыстырылған шетел валюта-сының 30%-н міндетті резервтеу	Clements and Kamil (2009)	Иә	Иә	Иә

Ескертпе: автор келесі деректер негізінде құрған: Ostry, J. D., A. R. Ghosh, K. Habermeier, M. Chamon, M. S. Qureshi, and D. B. Reinhart (2010): «Capital Inflows: The Role of Controls,» IMF Staff Position note SPN/10/04, February 19.

Талдау капиталдың құйылуын шектеу бойынша қолданылатын құралдардың айырбастау бағамына жасалатын қысымның азаюына, капиталдың құйылуының құрамының өзгеруіне және ЖӨК құбылмалылығын азайтуға ықпал ететінін көрсетеді.

Капиталдың трансшекаралық қозғалысын реттеуді қатайту макропруденциалдық саясатты қатайтумен қатар жүрді. Жалпы алғанда, макропруденциалдық саясат құралдарын үш санатқа бөлуге болады: кредит берумен, өтімділік қағидаларымен және капиталдың жеткіліктілігімен байланысты құралдар (5-кесте).

5-кесте. Макропруденциалдық саясат құралдары

	Құрал атауы	
Кредит беру	LTV (loan-to value)- енгізілген кепіл құнынан 90%-ға дейін ең жоғары кредит беру	Ипотекалық несиелеу өсімін бәсеңдетеді, қуыстардың пайда болуы мүмкіндігін азайтады, циклділік процесін азайтады
	LTI DTI (loan-to-income? debt-to-income) - қарыз алушының дефолт ықтималдығын төмендеуі	
	FC (foreign currency) – шетелдік валютамен кредит беруге шектеу қою	
	CGC (credit growth cap) - жалпы банктік кредит беруге немесе белгілі бір секторға шектеулер қою (мысалы, ипотекалық)	
Өтімділік қағидалары	LCR (liquidity coverage ratio) - банктің талықсытпалы сценарийде жуықтағы аралықта өз қызметін жалғастыру жай-күйін бағалау	Өтімділік дағдарысының туындайын азайтады, сәйкесінше, қаржы жүйесінің дағдарысын азайтады
	NSFR (net stable funding ratio) –банктегі тұрақты қорландыру көздерін бағалау	
	LDR (loan-to-deposit) –депозиттер мен берілген кредиттердің ара-қатынасын бағалау	
Капиталдың жеткіліктілігі	CCB (countercyclical capital buffer) – банктердің кредиттік белсенділігін экономикалық өрлеу кезеңдерінде тежеу	Қаржы институттарының тұрақтылығын күшейту, экономиканың «циклділік» құбылысын тежеу
	CB (conservation buffer-reserve requirements) – жүйелі экономикалық құлдырау кезінде банк секторының шығындарын жабу	
	LR (leverage ratio) – заем қаражатының артық үлесін болдырмау	
Ескертпе: автор келесі деректер негізінде құрған: Therese Grace, Niamh Hallissey and Maria Woods. The Instruments of Macro-Prudential Policy. CBI/ Quarterly Bulletin 01 / January 15.		

Осы барлық құралдар экономикада қаржылық жүйелік тәуекелінің туындауын төмендетуге бағытталған. Егер бұрын кредиттік тәуекелді бағалау әдістері банктерге жаңа экономиканың көтерілу кезеңінде цикльдік импульс көзі болып табылған кредиттеу көлемін ұлғайтуға мүмкіндік берсе, енді жаңа макропруденциалдық нормативтер керісінше кредиттеуді шектеуге себеп болады.

Макропруденциалдық нормативтердің негізгі оң кезеңдерінің бірі олардың икемділігі болып табылады - макроэкономикалық ахуалға қарай Үкімет бұл нормативтерді өзгерте, немесе тіптен күшін жоя алады. Бұл нормативтерді пайдалану үрдісін бақылау үшін дамушы елдердің мысалында қарастыру керек (6-кесте).

6-кесте. Дамушы елдердің макропруденциалдық саясаттың түрлі нормативтерін пайдалануы

Құрал атауы	Ел
LTV (ипотекалық несиелер беруге)	Бразилия, Мексика, Польша (2000-2010), Чили (2008-2009), Венгрия (2010), Малайзия (2010), Қытай (2008-2010, 2013), Үндістан (2013).
DTI	Қытай, Колумбия (2000-2010), Польша (2010), Румыния (2004-2008), Оңтүстік Корея (2006-2010), Хорватия (2003-2008), Венгрия (2010-2011), РФ (2008-2010).
CGC	Қытай, Колумбия, Малайзия (2000-2010), Түркия (2011), Хорватия (2009).
FC	Аргентина (2003-2010), Бразилия (2000-2010), Венгрия (2010), Польша (2006-2010), Румыния (2005-2010), Сербия (2008-2010), Түркия (2009-2010).
CCB	Бразилия, Үндістан (2008-2010), Хорватия (2008), РФ (2011, 2013).
CB	Бразилия (2008-2010), Болгария (2007-2010), Қытай (2004-2010), Колумбия (2007-2010), РФ (2004-2009), Үндістан (2007), Индонезия (2011), РФ (2008),

Ескертпе: автор келесі деректер негізінде құрған: Stijn Claessens and Swati R. Ghosh. Macro-Prudential Policies: Lessons for and from Emerging Markets. July 11, 2012. Stijn Claessens, Swati R. Ghosh, and Roxana Mihet. Macro-Prudential Policies to Mitigate Financial System Vulnerabilities. IMF Working Paper. Research Department. August 2014

Дамушы елдердің макропруденциалдық реттеу құралдарының көпшілігін 2008 жылғы қаржылық дағдарыс кезінде немесе дәл содан кейін енгізгенін айта кету керек. Мысалы, 2010 жылы Қытай қайталама тұрғын үйге LTV ипотекалық несие беруді 80%-дан 40%-ға дейін азайтты, жүйелік маңызы бар банктер үшін 2010 жылы контрциклдік капитал буферін құру қажеттілігі енгізілді. Индонезияда 2010 жылы шетел валютасындағы депозиттерді 5% міндетті резервтеу енгізілді, 2011 жылдың өзінде-ақ көрсеткіш 8%-ға артты. Малайзияда 1990 жылы 70% ең жоғары шектегі LTV енгізілді, 2008 жылғы дағдарыстан кейін LTV 60% және болды. Енгізілген макропруденциалдық шаралардың оң әсерінің кейбір мысалдары 7-кестеде берілген.

7-кесте. Дамушы елдер қолданатын макропруденциалдық құралдар

Ел -	Қолданылатын құрал	Нәтиже
Польша (2014)	Ипотекалық кредит беруді шектеу бойынша іс- шаралар қатары (анағұрлым жоғары DTI, жоғары салмақты коэффициенттер, қарыз алушы табыс алатын валютада ғана қарыз беру)	қарыз алушылардың өтелмеген кредиттерінің азаюы, ипотекалық қуыстың туындау тәуекелінің азаюы.
Оңтүстік Корея (2005, 2010 ж.)	Ипотекалық қарыздарда жылжымайтын мүлік түрі бойынша сараланған LTV төмендеуі (әсіресе қайталама нарықтағы тұрғын үйге қатысты) + DTI қатаңдату, сонымен қатар шетел валютасындағы банктердің міндеттемелеріне салынатын салықты	ипотекалық кредиттеу бойынша мерзімі өткен кредиттер үлесінің төмендеуі- банктер баланстарының жақсаруы; шетел валютасында шамадан тыс қарыз алу, қысқа мерзімді қорландыру тәуекелінің азаюы.
Хорватия (2010)	Шетел валютасында қарыз алуды азайту бойынша талаптар, тұрақты қорландыру көзі	Банктердің капитал жылыстауына қатысты талықсытпаларға тұрақтылығын арттыру.
Қытай (2010)	LTV бастапқы тұрғын үй үшін – 80%, қайталама тұрғын үй үшін – 40%; банктер үшін консервациялық буферді ұлғайту міндетті	қарыз алушылардың өтелмеген кредиттерінің азаюы, ипотекалық қуыстың туындау тәуекелінің азаюы
Ескертпе: автор келесі деректер негізінде құрған: Therese Grace, Niamh Hallissey and Maria Woods. The Instruments of Macro-Prudential Policy. CBI/ Quarterly Bulletin 01 / January 15.		

Макропруденциалдық нормативтерді табысты пайдалану макропруденциалдық нормативтерді пайдалану индексінің өсуінен де көрініс алады (MPI). 2000-2013 жылдардағы кезең бойынша дамушы елдер макропруденциалдық шараларды

қолдануды жалпы ұлғайтты. 2000 жылы 1-ден азғана жоғары макропруденциалдық индекс деңгейінен бастап бұл индекс 2017 жылы 2,5-ке дейін өсті. Бұл ретте дамыған елдерде анағұрлым көп пайдаланылатын құрал тұрғын үй секторының осалдылығынан қауіптенуге байланысты, ипотекалық кредит беруге LTV болып табылады, ал дамушы елдерде қарызға алынған құралдардың шамадан тыс үлесін болдырмау, шетелдік валютада кредит беруге шектеу қою құралдары, сондай-ақ капитал ағындарының құбылмалылығы салдарынан контрциклдік буферлер жиі қолданылды.

Бұл ретте осы құралдарға уақыт шектеулерінің бар екенін ескерген жөн, яғни белгілі бір сегменттеріндегі жағдай тұрақтандырылған соң нормативтердің біртіндеп босануы орын алады, сөйтіп олар экономикалық өсімнің тұрақтануына әкеліп соғады.

Нәтижесінде, дамушы нарықтардың капиталдың әлемдік қозғалысына жоғары деңгейде интеграциялануы бұл елдерде жағдайды тұрақтандыру үшін капитал нарығын реттеу шараларын енгізу қажеттігіне алып келеді. Шетелдік тәжірибе дамушы елдердің құралдарды түрлі уақыттарда, негізінен, дағдарыс жағдайларында енгізгенін көрсетеді. Белгілі бір құралдарды енгізу үшін таңдау әрбір елдің макроэкономикалық сипаттамаларына тәуелді болады және өз алдына анықталады. Дегенмен, макропруденциалдық реттеу және капитал қозғалысын бақылау дамушы нарықтардағы жүйелік тәуекелдің төмендеуінде оң нәтижелер береді.

Шикізаттың жоғары бағасына негізделген Қазақстан экономикасының өсу моделі қазіргі жағдайда өзінің бар мүмкіндігін тауысты. Бір жағынан, негізгі шикізат тауарлары бағасының құлдырауы, екінші жағынан, негізгі сауда серіктестері Қытай мен Ресей экономикасының өсу қарқынының бәсеңдеуі, жалпы алғанда, экономикадағы қаржылық тұрақсыздық тәуекелдерін қалыптастырады.

Аталған жағдайда ең төмен ықтималдылық 10%, орташа деңгейдегі ықтималдылық - 10-30%, жоғары деңгейдегі

ықтималдылық - 30% және одан да жоғары деңгейде болатын тәуекелдерді бағалау матрицасын құру арқылы Қазақстан экономикасына жаһандық тәуекелдердің ықпал ету мүмкіндігін қарастыру қажет (8-кесте).

8-кесте. Қазақстан экономикасы үшін тәуекелдерді бағалау матрицасы

Негізгі қатер көзі	Тәуекел деңгейі	Тәуекел іске асқан жағдайда (немесе оның ұзақ уақыт болуы кезінде) күтілетін экономикаға ықпал
Мұнай бағасының төмендігі	жоғары	мемлекеттік бюджет кірістерінің азаюы, мұнай секторына салынған инвестициялардың төмендеуі, инвесторлардың Қазақстан экономикасына жалпы алғанда сенімінің төмендеуі
Қытайдың өсу қарқынының бәсеңдеуі	орташа	Қытайдан ТШИ-дың және Қытайға экспорттың азаюы, осы бәсеңдеудің ұзақтығынан, ағымдағы операцияларға түсетін қатты қысым.
Әлемдегі қаржылық талаптардың қатаюы	төмен	Шетел валютасындағы қарыздардың аздаған көлемін, Қазақстанға капиталдың құйылуына QE ықпалының төмен деңгейін ескерсек, ықпал шектеулі
Ресей мен Украина арасындағы бірқалыпсыз саяси жағдай	төмен	Бұл жайт жанама әсерге ие, бірқалыпсыз жағдай шетелдік инвесторлардың (атап айтқанда ТШИ) жалпы Қазақстанға қатысты өңірге сенімінің төмендеуіне әкеліп соғады.
Ескертпе: автор құрған кесте		

Болашақта Қазақстанда төлем теңгерімінің кері сальдосы, бюджет тапшылығының және сыртқы қарыздардың өсуі туындайтын қалыптасқан жағдайда капитал нарығын қорғау

үшін капиталды бақылау бойынша қосымша шаралар мен макропруденциалдық нормативтер қажет.

Қазақстанның біртіндеп капитал қозғалысын босаңсытуын (ХВҚ сәйкес капитал қозғалысының ашықтық индекстері көрсетіп отырғандай) және валюта нарығындағы нүктелік интервенциялау арқылы инфляциялық таргеттеу саясатын жүргізетінін ескере отырып, Ұлттық Банк «ақша-кредит саясатының тәуелсіздігі - капитал қозғалысының еркіндігі» трилеммасының шеңберіндегі саясатты таңдайды. Ресей мен Бразилия елдерінің мысалындағы зерттеу көрсеткендей, бұл саясат құбылмалы валюта бағамы сыртқы талықсытпаны сіңіре алмайтын болғандықтан, капитал ағындарының құбылмалылығы және жаһандану жағдайында сенімді ақтаған жоқ. Яғни анағұрлым оңтайлы нұсқа «тұрақты валюта бағамы –ақша – несие саясатының тәуелсіздігі» нұсқасы болып табылады. Бұл нұсқаға капитал қозғалысына шектеулерді енгізу немесе қатайту арқылы қол жеткізіледі. Тұрақты валюта бағамы (экономика үшін болжамды, оңтайлы) және экономикалық міндеттерді шешуге бағытталған ақша-несие саясаты үшін капиталдың еркін қозғалысынан бас тартқан жөн (бағамды ұстау міндетінен емес). Бұл ретте активтер нарығында қуыстар жасайтын алыпсатарлық капиталдың жылыстауына алаңдамай-ақ қоюға болады, ал ТШИ үшін ерекше талаптар мен кепілдіктерді қарастыру керек.

2000 жылдан бері Қазақстан Елдің қаржы секторын бағалау бағдарламасына қатысады. 2014 жылы банк секторын стресс-тестілеу, атап айтқанда, мұнай бағасының төмендігіне және ұлттық валюта бағамының өзгеруіне қарай банктердің төлем қабілеттілігіне бағалау жүргізілді. Бастапқы тестілеу үлгісі құнсыздандуды ескере отырып және Базель 3 моделіне сәйкес келмейтін капитал қозғалысының шектерін кезеңдеп ашумен түзетілді – стресс-тестілеудің бұл үлгісі 7 банктің (банк жүйесінің барлық активтерінің жартысына жуығы) капиталдарының нормативтік деңгейлерінің орындалмауына әкеліп соқтырды. Сондай-ақ шетел валютасындағы борыштарды төлеу мүмкіндігінің болмауына байланысты, айырбас бағамы корпоративтік сектор үшін жанама несие тәуекелінің негізгі

факторы болып шықты. Аталған жағдайда есептелген модельге сәйкес 17 банк (банк жүйесі активтерінің 89%) өтімділік стандарттарына және капиталдың қажет етілетін деңгейіне жауап бермейді – оларға қайта капиталдану үшін ЖӨІ-нің 3%-дағы сома қажет. Осылайша, бұл стресс-тестілеу макропруденциалдық реттеудің енгізілген шараларын ескерген жағдайда да банк жүйесінің сыртқы соққыларға әлі де болса әлсіз екенін көрсетеді.

Банктердің қаржылық тұрақтылығын күшейту мақсатында макропруденциалдық шараларды толықтыру қажет. Бірақ сол нормативтердің өзін одан әрі қатайту құнның артуына және ЕДБ-де несиелеу үшін ресурстардың азаюына байланысты экономиканың несиелеу мүмкіндіктеріне кері әсерін тигізетін болады. Демек, макропруденциалдық саясаттың ұсынылған шаралары нормативтерді қатайту арқылы қаржы жүйесінің сапасына ықпал ететін жанама сипатта болуы керек (9-кесте).

9-кесте. Экономикада қаржылық тұрақсыздықтың туындау тәуекелін азайтуға арналған автор ұсынған қосымша макропруденциалдық шаралар

Ұсынылатын шара	Халықаралық тәжірибе	Күтілетін нәтиже
Активтер сапасын жан-жақты бағалауды және капиталдың жеткіліктілігіне және ірі банктердің өтімділігіне стресс-тестілеуді тұрақты жүргізу	ЕОБ 2014 жылы 130 банкті бағалауды 25 банктерде капиталдың жетіспейтінін анықтауға, өзіндік бақылау және стресс-тестілеу нәтижелерінің сапасын арттыруға, сондай-ақ нарықтың банктерге қатысу сенімділігін қолдауға мүмкіндік берді	Жағымсыз сценарийлер өрбіген кезде банктердің талықсытпаларға осалдылығын бағалау; капиталдың жеткіліктілігін және банктердің өтімділігін арттыру жоспарларын әзірлеу; банк секторының ашықтығын және инвесторлардың және клиенттердің олардың тұрақтылығына сенімділігін арттыру
Банктер қызметінің тәуекелділік деңгейіне қарай салымдарды сақтандыру жүйесіне салынатын банк жарналарының көлемдерін анықтау	Дамыған экономикаларда ғана емес (оның ішінде АҚШ-та, Канадада, Францияда, Германияда, Сингапурда), дамушы елдер қатарында да (оның ішінде Аргентинадада, Түркияда) салымдарды сақтандыру жүйесіне салынатын жарналарды есептері тәуекел ескеріліп қабылданған.	Банктерді тәуекелдерді азайтуға және тәуекел мен табыстылық арасындағы теңгерімге қол жеткізуге уәждемелеу; тәуекел бар қызметтер жүргізетін банктердің жеке тұлғалар қаражаттарына мүдделілігін азайту;

Несие тәуекелдеріне тәуелсіз сараптама құруға нарықты ынталандыру	Standard&Poor's, Moody's Investors Service, FitchRatings, NPA, РусРейтинг, Эксперт РА, JCR, Dagong.	экономикалық шешімдер қабылдаудың барлық кезеңдеріндегі сараптама сапасын арттыру; капиталдардың ұлттық нарығын дамыту және банк секторының өтімділігін арттыру (кредиттік рейтингтік агенттіктердің қызметін дамыту кезінде) капиталдардың ұлттық нарығын дамыту және банк секторының өтімділігін арттыру (кредиттік рейтингтік агенттіктердің қызметін дамыту кезінде)
Банктердің тұрақтылығы нашарлаған кезде олардың капиталға конвертацияланатын міндеттерінің болуы туралы талаптар әзірлеу	2016 жылғы қаңтардан бастап ЕО-та банктердің портфелінде меншікті капиталға конвертацияланатын міндеттемелердің белгілі бір көлемінің болуы туралы талап енгізілген.	Банктердің және банк секторының сыртқы әсерлерге орнықтылығын арттыру; Банктердің қаржылық сауықтыруға арналған шығыстарын азайту
Проблемалық активтермен тиімді және қауіпсіз сауданы ұйымдастыру үшін «активтер биржасының» алаңдарын құру	Биржаға ұқсас шешімдер көбіне 2007 жылы банк секторындағы проблемалық активтердің өсуіне жауап ретінде түрлі өңірлерде дамытылған (оның ішінде Еуропа мен АҚШ та бар)	(Биржа) банктердің теңгерімдерінде жинақталған нашар және кепіл активтерін өткізуді жеделдету мақсатында қаржы секторының тиісті инфрақұрылымын толықтыруға мүмкіндік береді.
Коммерциялық банктерден әділ құнында нашар және кепіл активтерді сатып алу және оларды басқару мақсатында нашар активтер қорын құру	АҚШ-та қайталама нарықтағы хедж-корларға ұқсас тәжірибе	Нашар және кепіл активтердің өтімділігі мен айналымдылығын арттыру; Банк жүйесінің ашықтығын арттыру және банк жүйесінің өтімділігін арттыру
Тиісті нысаналы бағдарлар мен қол жеткізу өлшемдері бар шешімдер "жедел" және "стратегиялық" шешімдер тізбесін қамтитын қаржы секторын дамыту стратегиясын әзірлеу	Осы шараны енгізудің нақты тәжірибесі әзірге жоқ	Негізгі стратегиялық шешімдерді, оларды іске асырудың болжалды мерзімдерін және оларды іске асыру үшін жауаптыларды анықтау; Стратегияны іске асыру үшін қажет етілетін ресурстарды айқындау (бюджет, өкілеттік, персонал, сараптама, деректер, құралдар және әдіснама)

Банк өнімдерін пайдалануды сараландыру – атап айтқанда - исламдық қаржыландыру	2008 жылдың қаржы дағдарысы ислам қаржы жүйесі бар елдер жүйесінің анағұрлым тұрақты екенін көрсетті	Тәуекелді азайтуға мүмкіндік береді, себебі, бұл ретте төлемдер бекітілмейді, олар жобаның өзінің табыстылығына байланысты болады, ал тәуекелдер банк пен қарызға алушы арасында бөлінеді
Болжалды тәуекел және табыстылық бойынша негізгі қарызға алушыларды сапалы сегменттеуді қамтамасыз ету және нысыналы бейіні бар клиенттерді таңдау	Бұл сегменттеу деректері АҚШ пен Еуроодақта белсенді қолданылады	Қарызға алушыларға несие беру кезінде тәуекел-менеджментін күшейтуге және төленбей қалу тәуекелін азайтуға мүмкіндік береді.
Ескертпе: автор құрған кесте		

Осылайша, осы шараларды қолдану жүйенің қаржылық тұрақтылығын күшейтетін болады.

Бұдан басқа, капитал қозғалысын бақылау жөнінде шараларды күшейту, ТШИ емес, алыпсатарлық капитал қозғалысын ғана қысқарту қажет. ТШИ өнеркәсіптік өндірістің дамуына мүмкіндік береді, осылайша мемлекеттік бюджетке салықтардың төленуін жанама түрде арттырады. Өз кезегінде алыпсатарлық капитал қысқа мерзімділігіне қарай елдің қаржы жүйесін тұрақсыздандыруы мүмкін. Берілген құралдарды енгізу басқа дамушы елдердің тәжірибесіне, атап айтқанда Бразилия еліне жүргізілген зерттеуге негізделуі тиіс (10 - кесте).

10-кесте. Капиталдың трансшекаралық қозғалысын шектеу бойынша ұсынылатын шаралар

Ұсынылатын құрал	Мақсат
Белгіленген табыстылығы бар үлестік құралдар мен борыштық құралдарға салынатын салық	Қысқа мерзімді алыпсатарлық капитал ағынын төмендетуге мүмкіндік береді. Оны пайдаланудың тиімсіздігі кезінде норматив мәнін көтеру керек. Бұл ретте Бразилиядағыдай бұл нормативтерден айналып өтуді болдырмау үшін күшті заңнамалық база қажет болатынын ескеру керек;
Капиталдың елде болуына ең төменгі талаптарды енгізу	Тіпті егер алып-сатарлық капитал елге келген жағдайда да жылыстауға уақытша шектеулер енгізу арқылы күрт жылыстау тәуекелін азайтуға болады .

Мемлекеттің шетелдік инвестициялар көлемдерінің белгілі жоғары шегін енгізуі	Бұл ретте, шектеулер мәндерінен артағын инвестициялар мемлекеттік міндеттерді орындауға – мысалы, отандық тауарлар экспортына немесе қажетті жабдықтар мен технологиялар импортына септігін тигізуі тиіс);
Қазақстандық банктердің трансшекаралық операцияларына бақылауды күшейту және өзара көмек туралы меморандумға қол қою	Бұл шара 2014 жылдан бастап енгізіле бастады. 2014-2015 жылдар бойынша ҚР ҰБ Үндістан резервтік банкімен, РФ ОБ-мен, Бахрейн ОБ-мен және басқаларымен меморандумға қол қойды. Оффшорлық аймақтар ауқымын кеңейту керек. Бұл елден жасырын капиталдың жылыстауын анықтауға мүмкіндік береді
Ескертпе: автор құрған кесте	

Осылайша, әлемдік экономиканың жаһандану жағдайында Қазақстанның капитал нарығының дамуы макропруденциалдық реттеу және капиталдың қозғалысын шектеу жөніндегі шаралардың сапасы мен тиімділігіне толықтай тәуелді болады. Ұсынылған шаралар елдегі қаржылық тұрақсыздық тәуекелін азайтуға мүмкіндік береді.

Қорытындылар

Соңғы екі онжылдық ішіндегі жоғары қаржылық интеграция капиталдың халықаралық ағындарының деңгейі мен құбылмалылығының тиісінше ұлғаюымен қатар, дамушы елдер экономикаларының жаһандық қаржы сілкіністеріне тәуелділігін ұлғайтты. Осыны ескере отырып, дамушы елдерге капиталдың трансшекаралық алып-сатарлық ағындарына тиімді бақылау саясатын енгізу, сондай-ақ капиталдың құбылмалы ағындары бағыттарының өзгеруі салдарынан жүйелік дағдарыстың ықтимал тәуекелін азайту үшін макропруденциалдық саясат құралдарын пайдалану қажет. Қалыптасқан жағдайда ұлттық реттегіштер капитал ағындарының жоғары құбылмалылығы жағдайында елдің қаржы жүйесіне неғұрлым сәйкес келетін саясатты таңдауы тиіс. Яғни, аталған жағдайда дамушы экономикасы бар елдердегі капитал нарығының даму үрдісі капиталдың трансшекаралық қозғалысына қатысты дұрыс құрылған экономикалық саясатпен толықтай анықталатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Robin Koepe. What Drives Capital Flows to Emerging Markets? A Survey of the Empirical Literature. MPRA Paper No. 62770, 23. April 2015.
2. Bernanke, B. S. 2013. «Monetary Policy and the Global Economy.» Speech at the Department of Economics and STICERD (Suntory and Toyota International Centres for Economic and Related Disciplines) Public Discussion in Association with the Bank of England, London School of Economics, London, United Kingdom, 25 March.
3. Rajan, R. G. «Competitive Monetary Easing: Is It Yesterday Once More?» Speech at the Brookings Institution, Washington, D.C., 10 April, 2014.
4. R. Lavigne, S. Sarker. Spillover effects of QE on emerging market economies. Bank of Canada Review. Autumn 2014.
5. Peter Tillmann, Unconventional Monetary Policy and Spillovers to emerging markets. Justus-Liebig-University Gießen, Germany. April 10, 2015;
6. Д.В. Скрыпник. Влияние политики количественного смягчения США на российскую экономику. Макроэконометрический анализ. Журнал Новой экономической ассоциации, № 2(22) с. 74-101.
7. Почтарев Н.С. Влияние политики «количественного смягчения» в США и Евросоюзе на экономическое развитие стран БРИКС, Москва, 2015 г.
8. International Monetary Fund. 2016. World Economic Outlook: Too Slow for Too Long. Washington, April 2016.
9. Ostry, J. D., A. R. Ghosh, K. Habermeier, M. Chamon, M. S. Qureshi, and D. B. Reinhart (2010): «Capital Inflows: The Role of Controls,» IMF Staff Position note SPN/10/04, February 19.
10. Therese Grace, Niamh Hallissey and Maria Woods. The Instruments of Macro-Prudential Policy. CBI/ Quarterly Bulletin 01 / January 15.
11. Stijn Claessens and Swati R. Ghosh. Macro-Prudential Policies: Lessons for and from Emerging Markets. July 11, 2012. Stijn Claessens, Swati R. Ghosh, and Roxana Mihet. Macro-Prudential Policies to Mitigate Financial System Vulnerabilities. IMF Working Paper. Research Department. August 2014.
12. Therese Grace, Niamh Hallissey and Maria Woods. The Instruments of Macro-Prudential Policy. CBI/ Quarterly Bulletin 01 / January 15.

Бекжан Садықов

*Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы ҚСЗИ,
әлеуметтік-экономикалық зерттеулер бөлімінің ғылыми
қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университетінің докторанты*

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ НАҚТЫ СЕКТОРЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘРЕКЕТ: МҮМКІНДІКТЕР МЕН ТӘУЕКЕЛДЕР

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан экономикасының нақты секторының инновациялық қызметі талқыланады. «Индустрия 4.0» аясында жаһандық инновациялар мен технологиялық сынақтар жағдайында Қазақстанның инновациялық әлеуетін дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. Экономикалық даму факторлары ретінде әрекет ететін негізгі жаһандық инновациялық үрдістер байқалады. Қазақстан экономикасының нақты секторындағы инновациялық белсенділіктің қазіргі жағдайын одан әрі инновациялық дамыту мүмкіндігін анықтауға талдау жүргізілді. Талдау нәтижелері бойынша инновациялық қызметке байланысты негізгі тәуекелдер анықталды. Зерттеу нәтижелері бойынша Қазақстан Республикасының инновациялық әлеуетін кеңейту бойынша практикалық шаралар ұсынылған.

Түйін сөздер: «Инновация», «Өнеркәсіп 4.0», «экономикалық даму», «бәсекеге қабілетті», «инновациялық әлеуеті».

Бекжан Садықов

ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В РЕАЛЬНОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА: ВЫЗОВЫ И РИСКИ

Аннотация. В настоящей статье рассматривается инновационная активность реального сектора экономики Казахстана.

Особое внимание уделяется развитию инновационного потенциала Казахстана в контексте глобальных инновационно-технологических вызовов на фоне «индустрии 4.0». Отмечены основные глобальные инновационные тренды, выступающие факторами экономического развития. Проанализирована текущая ситуация инновационной активности в реальном секторе экономики Казахстана для определения возможностей дальнейшего инновационного развития. По результатам анализа определены основные риски, связанные с инновационной активностью. По итогам исследования предлагаются практические меры с целью расширения инновационной возможности Республики Казахстан.

Ключевые слова: «инновации», «индустрия 4.0», «экономическое развитие», «конкурентоспособность», «инновационный потенциал».

Bekzhan Sadykov

INNOVATIVE ACTIVITY IN THE REAL SECTOR OF THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN: CHALLENGES AND RISKS

Abstract. This article discusses the innovative activity of the real sector of Kazakhstan's economy. Particular attention is paid to the development of the innovative potential of Kazakhstan in the context of global innovative and technological challenges on the back of «Industry 4.0». The main global innovation trends that act as factors of economic development are noted. The current situation of innovation activity in the real sector of the economy of Kazakhstan was analyzed to determine the possibilities for further innovative development. The main risks associated with innovation activity are identified based on the results of the research. According to the results of the study, practical measures are proposed to expand the innovative potential of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: «Innovations», «Industry 4.0», «Economic Development», «Competitiveness», «Innovation Potential».

Кіріспе

Инновациялық қызметтің даму дәрежесі экономиканың нақты секторларының негізгі өсу факторы болып табылады. Алайда, бүгінгі таңда Қазақстан экономикасының нақты секторындағы инновациялық қызмет сыртқы орта талаптарына сай келмейді. Тұтастай алғанда, Қазақстан инновациялық экономиканы дамытудың бастапқы кезеңінде тұр.

Инновациялық қызметті дамыту бойынша «Индустрия 4.0» қарсаңындағы мемлекеттік саясат жаһандық сын-қатерлерге бейімделуге бағытталған. Инновациялық қызмет қажетті жағдайда қарқынды дамып келеді. Қазіргі уақытта инновациялық жүйенің негізгі элементтері қалыптасты, алайда инновациялық қызметті одан әрі дамыту Қазақстан нарығындағы бәсекелестіктің ұлғаюына тәуелді болады.

Инновациялық қызметті дамыту үшін одан әрі ынталандырмалар мен жағдайларды жасау экономикалық саясаттың негізгі міндетіне айналуы тиіс. Жағдайдың күрделілігі мемлекеттер мен олардың экономикалық субъектілері арасындағы халықаралық сауда алаңында бәсекелестіктің артуымен байланысты.

Осы жұмыста сын-қатерлерді анықтау мақсатында Қазақстанның жаһандық мәнмәтіндегі инновациялық белсенділігінің ағымдағы жағдайы ұсынылған. Бұдан басқа, жұмыс экономиканың нақты секторындағы инновациялық қызметтің ахуалын талдауға бағытталған және онда негізгі тәуекелдер бөліп көрсетілген.

Қазақстан әлемдегі инновациялық қызмет мәнмәтінде

Қазіргі уақытта инновациялық қызметтің тиімділігі бәсекеге қабілеттілік пен ұлттық ілгерілеудің шешуші факторларының бірі болып табылады. Сонымен қатар, инновациялар тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуді қоса алғанда, жаһандық проблемаларды шешу үшін маңызды.

«Индустрия 4.0» қарсаңында инновациялар арқылы өнімділікті арттыру көптеген елдердің басты мақсатына айналды. Инновациялық «серпіліс» адам өмірінің барлық салаларын

қозғады. ХХІ ғасырдың инновациялық технологиялары мен практикалары экономиканың нақты секторларының өнімділігі мен экспорттық әлеуетін жақсартуға мүмкіндік береді.

Алайда, Қазақстан экономиканың басым салаларын инновациялық дамытуда айтарлықтай артта қалып отыр. Мұндай артта қалу жаһандық бәсекеге қабілеттілікке әсер етеді.

Мәселен, Дүниежүзілік экономикалық форумның мәліметтеріне сәйкес «инновациялық мүмкіндік» өлшемшарты бойынша Қазақстан 87-ші орынды алады, ал Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының индексіне сәйкес 74-ші орынды иеленеді (1-кестені қараңыз).

1-кесте. Халықаралық бағалауларға сәйкес 2018 жылғы елдердің инновациялық қызметінің рейтингі

Рейтинг/Ел	Қазақстан	Қытай	Ресей	АҚШ	Нидерланды
2018 жылғы ДЭФ бағалауы бойынша «инновациялық мүмкіндік»	87-орын	24-орын	36-орын	2-орын	9-орын
ДЗМҰ бағалауы бойынша «2018 жылғы жаһандық инновациялық индекс»	74-орын	17-орын	46-орын	6-орын	2-орын

Дереккөз: Дүниежүзілік экономикалық форумның және Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының деректері бойынша құрастырылды

Жалпы алғанда, геосаяси өзгерістер аясында коммерциялық нарықтардағы күресті қоса алғанда, мемлекеттер арасында инновациялық және технологиялық бәсекелестіктің күшейгені байқалады. Соның салдарынан техноэкономикалық ілгерілеулер мен экономиканың жоғары технологиялық секторларының өскені байқалады.

Әлемде инновациялық қызмет және мемлекеттердің белсенділігі бөлігінде мынадай негізгі үрдістер байқалады:

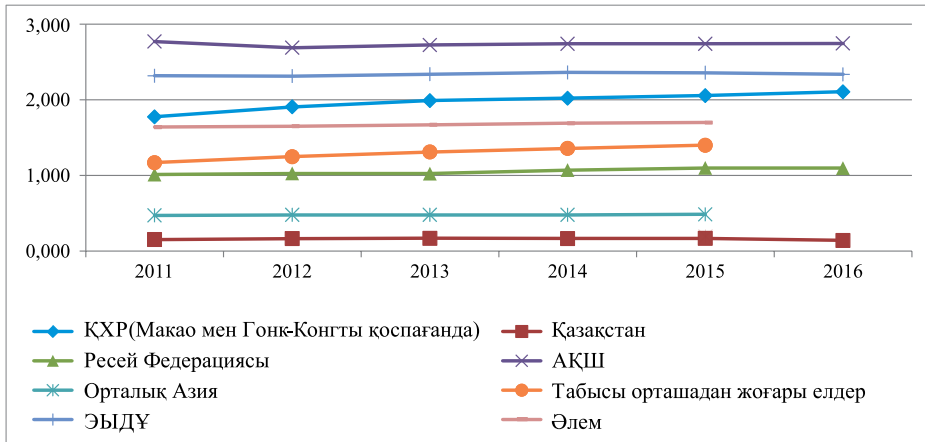
Ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық әзірлемелерді қаржыландырудың ұлғаюы.

Жаһандық бәсекелестіктің күшеюі аясында ҒЗТКЖ-ға әлемдік жалпы шығындардың ұлғайғаны байқалады. Әлемдік жалпы шығыстар ЖІӨ-ге пайыздық қатынаста 2015 жылдың қорытындысы бойынша 2011 жылғы 1,64%-дан 1,7%-ға дейін өсті. ЭЫДҰ елдерінің шығыстары 2014 жылға дейінгі өсу үстінде болды және 2,361%-ға дейін ұлғайды. 2015 жылы шығыстардың төмендеуі әлемдік экономика өсуінің баяулау салдарымен байланысты (1-суретті қараңыз).

Алайда, АҚШ-тың ҒЗТКЖ-ға жұмсалатын шығыстары ЖІӨ-ге пайыздық қатынаста 2012 жылдан бастап өсу сатысында тұр және 2017 жылы 2,744%-ға жетті. Бұл үрдіс АҚШ пен Қытай арасындағы «технологиялық соғыстың» салдары болып табылады. 2011 жылдан бастап 2017 жылға дейін Қытайдың шығындары тұрақты өскенін айта кету керек. 2017 жылы Қытайдың жалпы шығыстары ЖІӨ-мен салыстырғанда 2,107%-ға жетті - бұл жалпы әлемдік шығыстардың орташа деңгейінен жоғары. АҚШ-тың Ұлттық ғылыми қоры таяудағы 5-10 жылда ғылым мен технологияны дамытуға жұмсалатын шығындар бойынша Қытайдың көшбасшы болатынын болжайды [1]. Бұл ретте бизнес-сектордың осы екі мемлекеттің инновациялық дамуындағы рөлі күшейеді. Мәселен, БҰҰ деректеріне сәйкес Қытайда ҒЗТКЖ-ны қаржыландыру 2016 жылы 76,1%-ға дейін, АҚШ-та 62,3%-ға дейін ұлғайған [2].

Сонымен қатар табысы орташадан жоғары елдер тобында жалпы шығыстардың өскені байқалады. Шығыстар 2015 жылы 1,4%-ға дейін ұлғайды. Елдердің осы тобында шығыстардың ұлғаюын ҒЗТКЖ-ға жұмсалатын әлемдік жалпы шығыстардың өсу факторы деп санаған жөн [2].

Ресей Федерациясы Еуропалық Одақ пен АҚШ-тың ұзақ санкцияларына қарамастан, ҒЗТКЖ-ға жұмсалатын жалпы шығыстарды 2011 жылғы 1,013%-дан 2015 жылы 1,099%-ға дейін біршама ұлғайтты.

1-сурет. Елдер мен елдер топтарының 2011-2017 жылдар аралығындағы жалпы шығыстарын ЖІӨ-мен салыстырмалы талдау, %

Дереккөз: ЮНЕСКО және ЭЫДҰ деректер базасына сәйкес құрастырылды

Сонымен қатар, Қазақстанның ҒЗТКЖ-ға жұмсалатын жалпы шығыстары елдердің өз тобының ішіндегі шығыстардан айтарлықтай төмен. Қазақстанның жалпы шығыстары 2011-2016 жылдар аралығында 0,2%-дан кем болды (1-суретті қараңыз). Бұл ретте БҰҰ деректеріне сәйкес ҒЗТКЖ-ға жұмсалатын шығыстардың жартысынан астамын мемлекеттік сектор қаржыландырады [2].

Бұдан басқа, Қазақстанның ҒЗТКЖ-ға жұмсалатын жалпы шығыстары Орталық Азиядағы орташа көрсеткіштен төмен. Мәселен, Орталық Азия елдерінің орташа жалпы шығыстары 2011 жылдан бастап өсу сатысында болды және 2015 жылы ЖІӨ-ге 0,189%-ға жетті. 2015 жылы Қазақстанның шығыстары 0,17% деңгейінде болды, ал 2016 жылы 0,142%-ға дейін қысқарды [2].

ҒЗТКЖ-ға жұмсалған шығыстар бойынша едәуір алшақтық Қазақстанның инновациялық қызметінің экономиканың нақты секторында ғана емес, жалпы бәсекеге қабілеттілікке кері әсерін тигізеді.

Экономиканың нақты секторында инновацияларды енгізу өндірісті цифрландыру ұғымымен ұштасады. Мұндай

технологияларды енгізудің нәтижесінде салалардың өнімділігі артады.

Ағымдағы инновациялық технологияларды енгізу ауқымы, жаңа инновациялық технологиялардың пайда болу қарқыны жаһандық мәнмәтінде нақты экономика салаларының технологиялық даму трендтерін айқындайды. Бұл тұрғыда аз дамыған елдер өз экономикалық жүйесінде инновациялық шешімдерді іске асыруға және қоғамды, оның ішінде Қазақстанды да өнеркәсіптік төңкеріске бейімдеуге ұмтылады.

Экономиканың нақты секторларында мынадай негізгі жалпы әлемдік инновациялық трендтерді назарға алған жөн:

Агроөнеркәсіп прецизионды¹ (дәлме-дәл немесе болжамды) және «ақылды» салаға айналуға.

Соңғы жылдары инновациялық технологиялар мен практикаларды қолдану ауыл шаруашылығы саласындағы технологиялық ілгерілеулерге ықпал етті. ХХІ ғасырдың жасанды зерде, ұшқышсыз дрондар, «ақылды» фермалар сияқты және басқа да инновациялық технологияларын кешенді пайдалану агроөнеркәсіп саласында жоғары болжамдылыққа қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Бұдан басқа, өндірістік және өндірістен кейінгі процестердің барлық кезеңдерінде кеңінен және жүйелі пайдалану саланың өнімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта өнімді талдау үшін роботталған процестерге жасанды зерденің енгізілгенін атап өткен жөн. Сонымен қатар, жасанды зерде ауыл шаруашылығы көлігінде кеңінен қолданылады. Бұл жаңалық бұлтты технологиялар арқылы жұмыс істейтінін және болашақта «заттар интернетіне» ықпалдасуға қабілетті екенін атап өту қажет.

Ауыл шаруашылығының өнімділігін арттыру бөлігіндегі басқа инновациялық технология ұшу дрондарын қолдану болып табылады. 2017 жылғы Farm Journal сауалнамасына сәйкес АҚШ-

¹ Precision agriculture. Прецизионды егіншілік (РА), жер серіктік егіншілік немесе жергілікті жерлердегі нақты дақылдарды басқару (SSCM) – бұл танаптардың арасында және ішінде дақылдардың өзгеріштігін бақылауға, өлшеуге және ден қоюға негізделген, ауыл шаруашылығын басқару тұжырымдамасы. Ресей әдебиетінде бұған ең жақын мән – дәлме-дәл егіншілік.

тағы сұралған фермерлердің 33%-ы дрондарды пайдаланады және 31%-ы 2018 жылы дрондарды пайдалануды жоспарлады. Мұндай қызығушылық ауыл шаруашылығында жергілікті жердің картасын жасау, жануарларды бақылау, жүктерді тасымалдау, суару және тозандандыру үшін ұшқышсыз құралдарды пайдаланудың кең мүмкіндіктерінен туындады. Жергілікті жердің карталарын жасау фермерлерге олардың меншігі туралы нақты түсінік беруге мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде фермерлер қызметті тиімді жоспарлай алады.

9 үздік фермада бірнеше инновациялық шешімдердің комбинацияларын енгізу қазақстандық нақты агроөнеркәсіп индустриясының мысалы болып табылады. Бұл жобалар агроөнеркәсіп саласын цифрландыру шеңберінде іске асырылады. Мәселен, өнімділіктің 2 есеге артуы және фермерлік шаруашылықтар шығындарының қысқаруы күтілуде.

Өнеркәсіп пен құрылыстағы «ақылды» жүйелерге көшу.

Қазіргі уақытта аддитивті өндіріс технологиялары жоғары қарқынмен дамуда және өнеркәсіпте кеңінен қолданылуда. Мысалы, 3D модельдеу өнеркәсіптік үлгілер мен модельдерді әзірлеуге мүмкіндік береді. Бұл ретте 3D модельдеу технологиясын машиналық оқытумен бірге роботтандыру өндірістік процестер кезінде адами факторды болдырмауға ықпал етеді. Виртуалды және толықтырылған шындық технологиялары өндірістегі күрделі электр монтаждық міндеттерді іске асыруға септігін тигізеді. Мәселен, Boeing корпорациясы өзінің өндірістік процестерінде толықтырылған шындық технологияларын пайдаланады. Заттар интернеті өнеркәсіпте жиі пайдаланылады. Өндірушілердің 63%-ы заттар интернетін қолдану табыстың өсуіне ықпал етеді деп күтеді. Өндірістік және өндірістік емес процестер мен жабдықтардың үштен бір бөлігі заттар интернеті базасында зияткерлік шешімдерді пайдалануды қамтиды.[3]

Қазақстан экономикасының нақты секторындағы инновациялық қызметтің ағымдағы жағдайына шолу

Қазақстан әлі де инновациялық дамудың ерте сатысында. Соңғы жылдардағы инновациялық қызметті ынталандыру және қолдау жөніндегі мемлекеттік саясат экономиканың нақты секторының

бәсекеге қабілетті салаларын қалпына келтіруге және қолдауға, қолайлы инвестициялық ахуал құруға бағытталған. Өзекті деректерге сәйкес еліміз бизнес жүргізу жеңілдігі рейтингінде 28-орынға көтерілген.

Инновациялық даму тұжырымдамасын іске асыру арқылы жүзеге асырылатын ішкі мемлекеттік саясаттың басқа негізгі міндеті «Инновациялық технологиялар паркі», «Жасыл технологиялар мен инвестициялық жобалардың халықаралық орталығы», «Astana Hub IT-стартаптардың халықаралық технопаркі» ғылыми-инновациялық жүйе элементтерін құру және жаңғырту болып табылады.

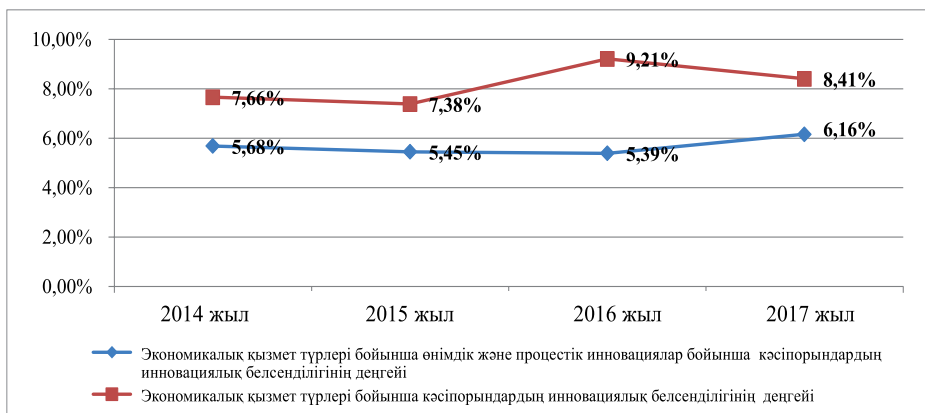
Сонымен бірге, экономикаға мемлекеттің араласуының жоғары деңгейі инновациялық қызметтің дамуына ықпал етпейді. Мәселен, Қазақстан экономикасы қалыпты-еркін деп бағаланады және 2019 жылы жаһандық экономикалық бостандық рейтингінде 59-орында тұр [4].

Тұтастай алғанда, Қазақстан экономикасының нақты секторындағы инновациялық қызмет тұрақсыздығымен сипатталады. Қазақстан экономикасының нақты секторындағы инновациялық қызметтің мынадай үрдістері мен ерекшеліктерін атап өту қажет:

Кәсіпорындардың құбылмалылығы және төмен инновациялық белсенділігі.

Бизнесті қолдау жөніндегі мемлекеттік саясат аясында 2014 жылмен салыстырғанда 2017 жылы елдегі экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының саны 14 941 кәсіпорынға дейін 29%-ға, ал инновациялары бар кәсіпорындардың саны 1256 кәсіпорынға дейін 41%-ға өсті.

Алайда, 2017 жылы инновациялары бар кәсіпорындардың жалпы санының 2,6%-ында ғана инновацияның небәрі 4 түрі бар. [5] Бұл инновациялық белсенділік деңгейіне және кәсіпорындардың өнімділігіне теориялық тұрғыдан әсер етеді. Соның салдарынан экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындардың инновациялық белсенділік деңгейі 2014-2017 жылдар аралығында 10%-дан төмен деңгейде қалып отыр. (2-суретті қараңыз).

2-сурет. Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының инновациялық белсенділік деңгейі

Дереккөз: ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері бойынша құрастырылды.

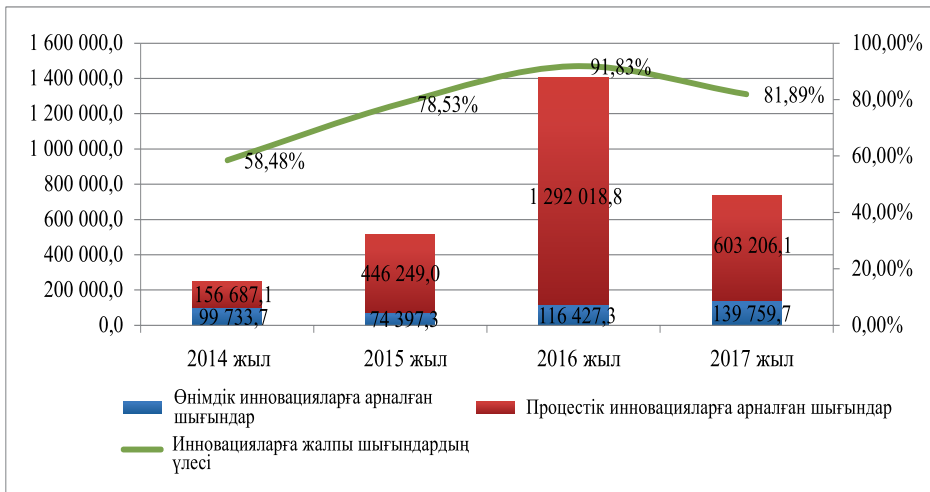
Бұл ретте 2016 жылдан бастап өнімдік және процестің инновациялар бойынша кәсіпорындардың инновациялық белсенділік деңгейінің өскені байқалады. Алайда, өнімдік және процестік инновациялары бар кәсіпорындар саны 2017 жылы кәсіпорындардың жалпы санымен салыстырғанда 73,25%-ды құрады.

Бұл қазіргі инновациялық шешімдерді енгізуге қызығушылықтың төмендігін немесе олардың қолжетімсіздігін көрсетеді.

Инновациялық кәсіпорындарды қаржыландырудың тұрақсыздығы.

Экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындардың шығыстары 2014-2016 жылдар аралығында ұлғайды. Бұл ретте Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асырумен байланысты 2016 жылы инновацияларға жұмсалатын шығындардың айтарлықтай ұлғайғаны байқалды.

2016 жылы технологиялық инновацияларға арналған шығыстар көлемі 2014 жылғы шығыстар көлемінен 5 есе артық болып, 1 408 миллиард теңгеден асты (3-суретті қараңыз).

3-сурет. 2014-2017 жылдар аралығында технологиялық (өнімдік және процестік) инновацияларға жұмсалған шығындар

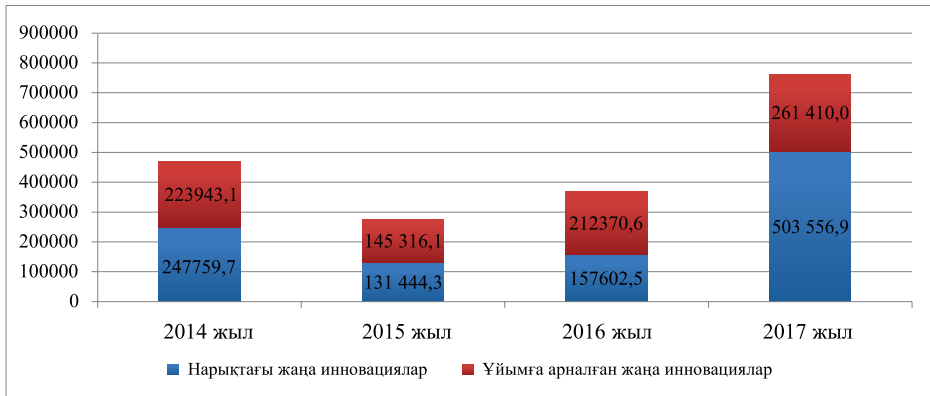
Дереккөз: ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері бойынша құрастырылды.

Алайда, мемлекеттік бағдарламаны іске асыру кезеңдерінде көзделген бюджеттік қаржыландырудың қысқаруына байланысты технологиялық инновацияларға жұмсалған шығындар көлемі 2017 жылы 47-ға қысқарып, 742 миллиард теңгені құрады.

Бұл ретте зерттеулерді қаржыландырудың ең көп үлесін республикалық бюджеттен бөлінетін шығындар құрайды. Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің деректеріне сәйкес, ҒЗТКЖ-ға жұмсалатын шығындардың шамамен 50%-ы республикалық бюджеттен 35 338 миллион теңгеден астам сомаға қаржыландырылды. Бұл ретте шетелдік инвестициялардың төмен деңгейі байқалады - 1 227 миллион теңге.

Инновациялық өнімді өткізу көлемінің ұлғаюы.

Экономиканың нақты секторының салалары өндірген, сатылған өнімнің көлемі 2017 жылы 764 947 миллион теңгеге дейін өсіп, 2014 жылмен салыстырғанда 1,5 еседен астам ұлғайды (4-суретті қараңыз). Бұл ретте нарық үшін жаңа болып табылатын сатылған инновациялық өнімнің үлесі 65,83%-ға дейін өсті.

4-сурет. 2014-2017 жылдар аралығында экономиканың нақты секторы салаларының сатылған инновациялық өнімінің көлемі.

Дереккөз: ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері бойынша құрастырылды.

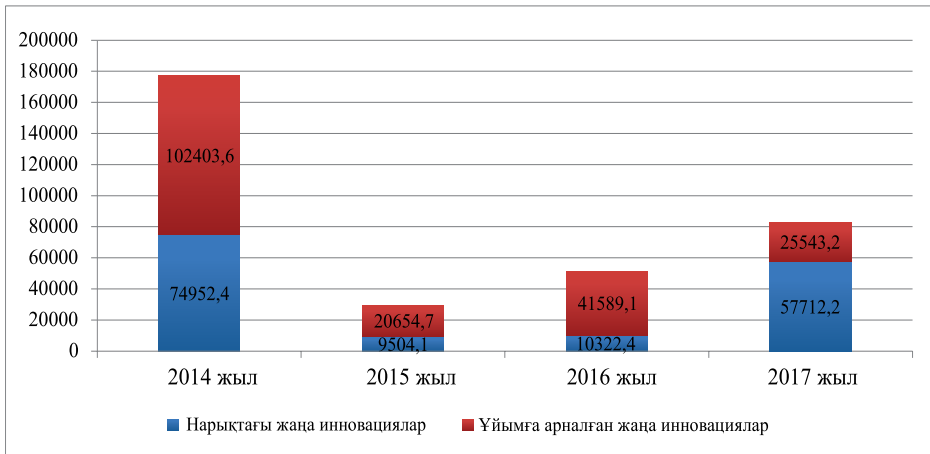
Ұйым үшін жаңа болып табылатын сатылған инновациялық өнім көлемі 2017 жылы 2014 жылмен салыстырғанда 17%-ға ғана ұлғайды. Шағын ұлғаю отандық кәсіпорындардың инновацияларды енгізуге мүдделі еместігін жанама түрде көрсетеді.

Экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындардың инновациялық қызметінің тәуекелдері

Кәсіпорындардың ағымдағы инновациялық белсенділігі және болашақта зерттеулер мен әзірлемелерді қаржыландырудың төмендігіне байланысты өз әзірлемелерінің болмауы отандық инновациялық өнімнің халықаралық нарықта бәсекеге қабілеттілігінің төмендеуіне әкеп соғады. Мынадай өзара байланысты тәуекелдерді бөліп көрсету керек:

Экспортталған инновациялық өнім көлемінің қысқаруы

2017 жылдың қорытындысы бойынша экспортталған инновациялық өнім көлемі 2 есеге қысқарды. Мәселен, экономиканың нақты секторының кәсіпорындары 2017 жылы 83 255,4 миллион теңге сомасына инновациялық өнім экспорттады, ал 2014 жылы экспорт көлемі 177 356 миллион теңгені құрады (5-суретті қараңыз).

5-сурет. 2014-2017 жылдар аралығында экспортталған, өткізілген инновациялық өнімнің көлемі.

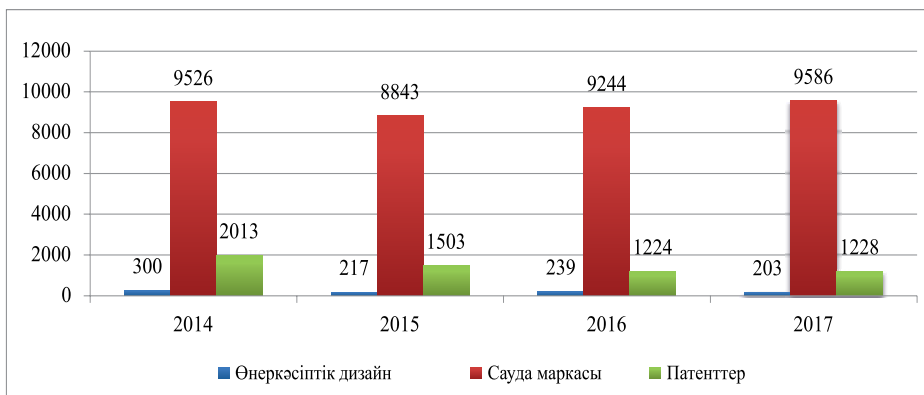
Дереккөз: ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері бойынша құрастырылды.

Бұл ретте Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтеріне сәйкес 2017 жылы экспортқа жеткізілген инновациялық өнімнің үлесі 69%-ға дейін өсті. Осыған қарамастан, оның ЖІӨ-ге пайыздық қатынастағы үлесі небәрі 1,59%-ды құрайды.

2015 жылы экспортталатын инновациялық өнім көлемінің күрт төмендеуінің негізгі факторы өңдеуші өнеркәсіптің тауарлық өніміне сұраныстың азаюы болды. Өңдеуші өнеркәсіптің экспорттық өнімінің көлемі 2014 жылы 176 363,6 миллион теңгені, 2015 жылы 29 699,3 миллион теңгені құрады.

Ұйымдық-өндірістік тәуекелдер

Зияткерлік меншікке өтініш берушілер санының аздығы зерттеушілердің саладағы кәсіпорындардың ұйымдық-өндірістік ортасына тартылуының төмендігін жанама түрде көрсетеді. Өнеркәсіптік дизайн бойынша қазақстандық ізденушілердің саны 2017 жылы 203, патенттер бойынша 1228 құрады (5-суретті қараңыз) [6].

6-сурет. 2014-2017 жылдар аралығында Қазақстаннан зияткерлік меншікке ізденушілер саны

Дереккөз: Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының деректері бойынша құрастырылды.

Бұдан бөлек, баға белгілеуге, өткізу нарықтарының кеңеюіне және маркетингтік қолдауға әсер ететін маркетингтік инновациялары бар кәсіпорындар санының төмендігі байқалады. Мәселен, Қазақстанда 2017 жылы небәрі 201 кәсіпорынның, 2014 жылы 150 кәсіпорынның ғана маркетингтік инновациялары болды. Ұйымдық инновациялары бар ұйымдар саны 2017 жылы 346, 2014 жылы 247 кәсіпорынды құрады [5].

Болашақта сатылған инновациялық өнім көлемінің одан әрі қысқаруы, сондай-ақ кәсіпорындардың халықаралық сауда-экономикалық аренадағы тиімсіздігі тәуекелі бар.

Тұжырымдар

Қазақстанның экономиканың нақты секторындағы инновациялық қызметі «эволюциялық дамудың» бастапқы сатысында тұр. Индустриялық-инновациялық экономиканы дамытудағы ілгерілеуге қарамастан, экономиканың нақты секторындағы инновациялық қызмет және салалардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жағдай жасаудың ағымдағы қарқыны жаһандық бәсекелестіктің осы шарттарына жауап бермейді.

Қазіргі либералды экономикалық даму модельдерімен Қазақстанның экономикалық моделін құраудың жоғары

деңгейінде және тиісінше салалар ішіндегі жоғары бәсекелестік жағдайында инновациялық қызметті дамыту толық көлемде мүмкін болады. Нарықтық бәсекелестік кәсіпорынның инновациялық технологияларды әзірлеуге және енгізуге қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Экономиканың нақты секторындағы инновациялық қызметтің тұрақсыз сипаты нашар дамыған ғылыми-инновациялық жүйенің және жалпы инновациялық стратегияның болмауының нәтижесі болып табылады.

Қалыптасқан жағдай Қазақстан экономикасының нақты секторының басым салаларының өсуін баяулату алғышарттарын жасайды. Бұдан басқа, ұзақ мерзімді келешекте салалардың экспорттық әлеуетінің төмендеу тәуекелі бар.

Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 30 елдің қатарына кіруін қамтамасыз ету үшін инновацияларды дамыту болашақ жылдардың басым міндеттерінің біріне айналуы тиіс.

Осыған байланысты елдің инновациялық мүмкіндігін кеңейту мақсатында ішкі мемлекеттік жоспарлау жүйесінде түбегейлі өзгерістер қажет.

Қазақстандағы инновациялық қызметті одан әрі үдемелі жеделдету мақсатында мынадай шаралар ұсынылады:

1. Экономиканың нақты секторында инновациялық белсенділікті кеңейту және күшейту жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асырудың халықаралық тәжірибесін талдау.

2. Бәсекелестік деңгейін арттыру үшін мемлекеттің экономикалық субъектілерін жекешелендірудің жоғары қарқынын қамтамасыз ету.

3. Инновациялық қызметті дамытудың іргелі базасын одан әрі қалыптастыру үшін экономиканың ауыспалы нысаны бар елдердегі ғылыми-инновациялық жүйені дамытудың қазіргі үлгілерін зерттеу.

4. Инновациялық дамудың орта мерзімді Стратегиясын және оны 2025 жылға дейін іске асыру жөніндегі Жол картасын әзірлеу үшін теоретик және практик ғалымдардың қатарынан сараптамалық жұмыс тобын қалыптастыру.

5. Үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарламаны бейімдеу. Бұл ретте Қазақстанды цифрландыру жөніндегі қолданыстағы бағдарламамен бірігу қажет.

6. Экономиканың нақты секторының салаларын цифрландыру бойынша қолданыстағы пилоттық жобаларды іске асыру ауқымын кеңейту мүмкіндігін талдау.

7. ҒЗТҚЖ және инновациялар статистикасы бойынша әдіснаманы жетілдіру. Мысалы, келесі көрсеткіштерді енгізу арқылы:

а) Бір ғалымға немесе зерттеушіге шаққандағы инновациялар саны (100 мың жұмыспен қамтылған халыққа шаққанда).

б) Инновацияларды енгізуден өнім шығарылымы.

8) Экономиканың нақты секторы салаларының кәсіпорындарында зияткерлік капиталды бағалау бойынша зерттеу тобын қалыптастыру.

9) Меншікті ұлттық инновациялық мүмкіндіктерді айқындау үшін мынадай ұғымдық терминдерді заңнамалық деңгейде енгізу:

а) базистік инновациялар - әлемдегі теңдесі жоқ өнімдер немесе процестер.

б) жетілдірілген инновациялар - диффузия немесе өндірісте пайдалану процесінде сапалы жетілдіруден өткен өнімдер мен процестер.

10. Венчурлік қаржыландыру институтын қалыптастыруды ынталандыру.

11. Кәсіпорындарға кешенді көмек көрсету үшін ғылыми-консалтингтік ұйымдарды дамыту арқылы ғылым мен бизнесті ықпалдастыру. Мұның баламасы зерттеушілерді немесе әзірлеушілерді кәсіпорындардың кеңесшілері немесе консультанттары ретінде тарту нысанында бизнес-визионерлік институтын дамыту болып табылады.

12. Ғылыми-білім беру ортасына енгізе отырып, өнімнің, кәсіпорындардың, өңірдің, елдің инновациялық әлеуетін бағалау үшін бағдарламалық жасақтамалардың трансфертін қамтамасыз ету.

13. Инноватор-кәсіпорындар немесе инновациялық өнімдер үшін салықтық ынталандыруды енгізу мүмкіндігін талдау.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «China is an innovation superpower. This is why». Briony Harris, Formative Content, URL: <https://www.weforum.org/agenda/2018/02/these-charts-show-how-china-is-becoming-an-innovation-superpower/>
2. Институт статистики ЮНЕСКО, URL: <http://data.uis.unesco.org/Index.aspx>
3. «The Internet of Things Has Finally Arrived», The MPI Group, URL: <http://mpi-group.com/wp-content/uploads/2016/01/IoT-Summary2016.pdf>
4. Индекс экономической свободы 2019, The Heritage Foundation, URL: <https://www.heritage.org/index/ranking>
5. Комитет по статистике Министерства национальной экономики, URL: http://stat.gov.kz/faces/homePage?_afrcLoop=10092207356716428
6. Всемирная организация интеллектуальной собственности, URL: <https://www.wipo.int/portal/ru>

Бағлан Қазиев¹, Ливон Мартынов²

¹ Н.Е. Бауман атындағы Мәскеу ұлттық техникалық университетінің докторанты, «KazAeroSpace» ЖШС бас директоры

² Н.Е. Бауман атындағы Мәскеу ұлттық техникалық университетінің профессоры, экономика ғылымдарының докторы (Мәскеу, Ресей)

**АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНЫҢ КЕҢІСТІКТІК
ГЕОАҚПАРАТТЫҚ КАРТАСЫ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛАЛЫҚ
ҚЫЗМЕТТЕРДІҢ ІС-ӘРЕКЕТІН ТИІМДІ БАСҚАРУ
(ҚАЛАНЫҢ 3Д ГАЖ-ы)**

Аңдатпа. Қазіргі әлемдегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) рөлін және олардың экономиканың дамуына ықпалын жете бағалаған абзал. Ақпараттық технологияларды енгізудің мультипликативтік әсері ақылды қалалар құруға, азаматтық қоғам мен мемлекеттің қалыптасу және жұмыс істеу принциптерін іске асыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, қазіргі Қазақстанда АКТ-ны дамыту және енгізу қала халқын мемлекеттік басқаруға тартуға, ал мемлекеттік басқаруды ашық және тиімді етуге мүмкіндік береді. Қала құрылысы саясаты тетігінде заманауи технологиялардың жұмыс істеуі айтарлықтай оң экономикалық нәтиже береді, өйткені қала ортасының жағдайы туралы толық, өзекті және үнемі жаңартылып отыратын ақпаратты барынша аз шығынмен әрі жедел алуға мүмкіндік береді.

Мақалада қалалық қызметтердің іс-әрекеті менеджментінің негізгі проблемалары, сондай-ақ инфокоммуникациялық жүйе ретінде Алматы қаласы менеджментінің геоақпараттық жүйесін (бұдан әрі – Алматы ГАЖ) әзірлеу мен енгізудің жалпы принципі сипатталады. Алматының 3Д ГАЖ-ы «G4C», «G4B», «G4G» түрлері бойынша ақпараттық, интерактивті және

транзакциялық сервистерді ұсынуы тиіс. Сондай-ақ, Алматы қаласының аумағын басқарудың тиімділігін арттыратын құрал болуы тиіс.

***Түйін сөздер:** геоақпараттық жүйе, қалалық қызметтердің іс-әрекеті, менеджмент, Әкімдік, кеңістіктік деректер.*

Бағлан Қазиев, Ливон Мартынов

ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ГОРОДСКИХ СЛУЖБ НА ОСНОВЕ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ ГЕОИНФОРМАЦИОННОЙ КАРТЫ ГОРОДА АЛМАТЫ (3D ГИС ГОРОДА)

Аннотация. Роль информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в современном мире и их влияние на развитие экономики нельзя недооценивать. Мультипликативный эффект от внедрения информационных технологий позволит построить так называемые умные города, реализовать принципы формирования и функционирования гражданского общества и государства. Также развитие и внедрение ИКТ в современном Казахстане позволит вовлечь население города в государственное управление, а само государственное управление сделать транспарентным и эффективным. Функционирование современных технологий в механизме градостроительной политики дает ощутимый положительный экономический эффект, поскольку позволяет оперативно получать полную, актуальную и регулярно обновляемую информацию о состоянии городской среды при минимальных затратах.

В данной статье описывается основная проблематика менеджмента деятельности городских служб, а также общий принцип разработки и внедрения геоинформационной системы менеджмента города Алматы (далее – 3D ГИС Алматы), как инфокоммуникационной системы. 3D ГИС Алматы должен предоставлять информационные, интерактивные и транзакционные сервисы по типам «G4C», «G4B», «G4G».

А также быть инструментом повышения эффективности управления территорией города Алматы.

Ключевые слова: геоинформационная система, деятельность городских служб, менеджмент, Акимат, пространственные данные.

Baglan Kaziyev, Livon Martynov

EFFECTIVE MANAGEMENT OF CITY SERVICES BASED ON A SPATIAL GEOINFORMATION MAP OF ALMATY CITY (3D GIS OF THE CITY)

Abstract. The role of information and communication technologies (ICT) in the modern world and their impact on the development of the economy cannot be underestimated. The multiplicative effect of the introduction of information technologies will make it possible to build so-called smart cities, to realize the principles of the formation and functioning of civil society and the state. Also, the development and implementation of ICT in modern Kazakhstan will allow to involve the population of the city in the state administration, and the state administration itself to make transparent and effective. The functioning of modern technologies in the mechanism of town-planning policy gives a tangible positive economic effect, as it allows you to quickly receive full, up-to-date and regularly updated information about the state of the urban environment at minimal cost.

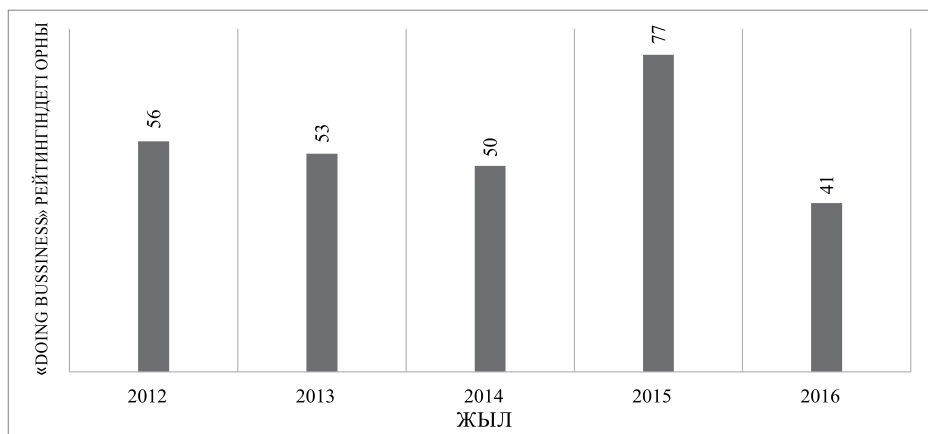
This article describes the main problems of management of city services, as well as the general principle of development and implementation of the geoinformation system of Almaty city management (hereinafter referred to as 3D GIS of Almaty) as an infocommunication system. 3D GIS Almaty should provide information, interactive and transactional services on the types «G4C», «G4B», «G4G». In addition, it should be an instrument to improve the management of the territory of Almaty.

Key words: geoinformation system, urban services, management, Akimat (City government), spatial data.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Президенті - Ұлт Көшбасшысы Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050 Стратегиясы» атты Қазақстан Халқына Жолдауы: «Біз цифрлық технологияны қолдану арқылы құрылатын жаңа индустрияларды өркендетуге тиіспіз. Бұл — маңызды кешенді міндет» делінген [1].

Дүниежүзілік банк тобының мәліметтері бойынша, Doing business 2016 жиынтық рейтингісінде Қазақстан 189 елмен салыстырғанда 41-орынды иеленеді [2].

1-сурет. Doing business рейтингіндегі Қазақстанның позициясы

2012-2016 жылдардағы (2012 ж. – 56-орын, 2013 ж. - 53-орын, 2014 ж. – 50-орын, 2015 ж. – 77-орын, 2016 ж. – 41-орын).

Doing Business рейтингі - бұл ірі әлемдік қалалардың инвестициялық тартымдылығының тікелей көрінісі. Doing Business рейтингінің индикаторлары бойынша құрылыс жұмыстарын және қажетті лицензиялар мен рұқсаттар алуды, қажетті хабарламалар мен инспекцияларды орындауды, сондай-ақ коммуналдық желілерге қосуды қамтитын құрылысқа қажетті рәсімдер, уақытша және қаржылық шығындар қадағаланады.

«5 институционалдық реформаны іске асыру жөніндегі 100 нақты қадам» Ұлт жоспарын орындау шеңберінде қалаларды тұрақты дамыту үшін жаңа, инновациялық ақпараттық-

коммуникациялық технологияларды (бұдан әрі – АКТ) енгізу қажет. АКТ-ны қолдану жалпы мақсаттарға қол жеткізуге – халыққа қолайлы қалалық ортаны құруға және «ақылды қала» тұжырымдамасын іске асыруға арналған құрал бола алады. Инновацияларды қолдану салдарынан қолда бар ресурстар ақылды және пайдалануға тиімді болады, бұл шығындар мен энергияны үнемдеуге, қалалық қызметтерде халыққа неғұрлым сапалы қызмет көрсетуге, жалпы өмір сүру сапасын арттыруға, экологиялық таза экономиканы қолдай отырып, қоршаған ортаға әсер ету дәрежесін азайтуға алып келеді.

Қазіргі әлемде АКТ елдердің экономикасын дамытуда аса маңызды рөл атқарады. АКТ дамуының арқасында халық пен бизнестің мемлекеттік көрсетілетін қызметтерге қол жеткізуі жеңілдеді [12]. Бизнесті жүргізу, жаңа цифрлық өнімдерді құру үшін көптеген мүмкіндіктер пайда болады және жедел ақпарат алмасу жүзеге асады.

Қазақстан Республикасында АКТ барлық мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен кәсіпорындардың жұмысында пайдаланылады. Олардың барлығы кеңістіктік деректерді және кеңістіктік объектілерді сипаттайтын деректерді де пайдаланады [7]. БҰҰ мәліметтері бойынша, билік органдарында қолданылатын ақпараттың 80%-ға дейіні – кеңістіктік деректер [4].

Қазіргі уақытта Ресей, Германия, Жапония сияқты және т.б. елдерде ақпараттық-телекоммуникациялық жүйелер сияқты кеңістіктік деректердің инфрақұрылымдарын іске асыру қағидалары, рәсімдері мен тетіктері қазірдің өзінде белсенді. Бұл қағидалар, рәсімдер мен тетіктер мемлекеттік органдардың, кәсіпорындар мен азаматтардың кеңістіктік деректер ресурстарын бөлуге қолжетімділігін жеңілдету үшін қалыптастырылады [8]. Кеңістіктік деректерді пайдалану, оларды тарату және олармен жалпыға қолжетімді жаһандық-ақпараттық желіде алмасу өндірістегі тиімділікті арттырады. Кеңістіктік деректер инфрақұрылымының негізгі функционалдық буыны **геоақпараттық жүйелер** болып табылады. Геоақпараттық

жүйелер іздеу, визуалдау, жүктеу, түрлендіру және сыртқы деректерге жүгіну құралдарын біріктіреді.

Геоақпараттық жүйелердің жоғарыда аталған барлық артықшылықтары Алматы қаласының бірыңғай автоматтандырылған интеграциялық кеңістіктік геоақпараттық картасын тиімді пайдалану негізінде қалалық қызметтер іс-әрекеті менеджментінің геоақпараттық жүйесін құрудың ұйымдық-экономикалық тетігін әзірлеуге ынталандырады. Осы мақалада Алматы қаласындағы және жалпы Қазақстандағы осы саланың ағымдағы проблемалары талданады. Сондай-ақ, қалалық менеджмент жүйесін дамыту үшін мүмкін болатын шешімдер ұсынылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу объектісі ретінде Алматы қаласы пайдаланылады. Дәлірек айтқанда, Алматы қаласының қолданыстағы геоақпараттық жүйелері, сондай-ақ олардың жай-күйі мен ықтимал кемшіліктері де зерттеледі. Геоақпараттық жүйелерді бағалаудың негізгі өлшемшарты қала шегінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қамтамасыз ету болып табылады, ол қала мен елді мекендердің даму, жұмыс істеу және тіршілік әрекетін қамтамасыз ету процестерін басқарудың басты факторы болып саналады.

Салыстыру үшін және халықаралық тәжірибенің артықшылықтарын алу мақсатында шетелдік қалалардың геоақпараттық технологияларын пайдалану жөніндегі кейбір қолданыстағы тәжірибелері қаралады. Жалпы құжаттық және статистикалық талдаудың көмегімен геоақпараттық жүйелердің даму жағдайы туралы болжам жасалады. Сондай-ақ, саланы дамытудың әлеуетті сценарийлері ұсынылады.

Әдебиетке шолу

Үш өлшемді (3D) модель нақты әлемнің ұсынатын объектілерін зерттеуді жеңілдетеді. Геоақпараттық жүйе (ГАЗ) цифрлық нысандағы 3D-модельді нақты әлемнің аспектілеріне қатысты

сұрақтарға жауап беруге арналған негіз ретінде пайдалануы тиіс [10, б. 163].

Бин Йианг пен Кристоф Кларамунттың зерттеуін мысал ретінде алуға болады. «Integration of Space Syntax into GIS: New Perspectives for Urban Morphology» атты бірлескен мақаласында олар көлік саласына, атап айтқанда, сапарлар мен микромоделдеу модельдерінің тәртібін дезагрегациялауға назар аударуға ұйғарды. Деректер инфрақұрылымын құру үшін дезагрегациялық сауалнамалар және көптеген бақылаулар жүргізілді. Бұл сауалнамаларды тиімді пайдалану үшін ГАЗ-ға сапардың жеке деректерін беру қосымша аймағының семантикалық байлығын толық көрсететін және оның кеңістіктік-уақыттық қасиеттерін баса көрсететін тұжырымдамалық деректердің орнықты моделін әзірлеуден басталуы тиіс. Бұл мақалада күрделі жүйе теориясының және объектіге-бағытталған парадигманың, сондай-ақ құрылған объектіге бағытталған кеңістіктік-уақыттық деректер моделінің үйлесіміне негізделген деректерді моделдеу процесі ұсынылған. Осы бақылаулардың жиынтығы 1991 жылы Квебек өңірінде межелі жерге жүргізілген зерттеуден іріктеп алынады [14]. Бұл сауалнамаға көше желілері мен қызмет орындары енгізілді. Модель ГАЗ-дың объектіге-бағытталған қабықшасында орналасқан дәлелді тұжырымдаманың деректер базасының прототипінде бірқалыпты іске асырылған. Прототип адамның кеңістік пен уақыт бойынша саяхатының мінез-құлқын сипаттай отырып, объектілер иерархиясы бойынша навигация құралын ұсынады. Объектілердің орнықты тұжырымдамалық негізі бар және гипотезаларды тұжырымдау, моделдеу, болжау және индукция сияқты ғылыми зерттеулердің қажеттілігін қанағаттандыра алады. Осы зерттеу Алматы қаласының бірыңғай автоматтандырылған интеграциялық кеңістіктік геоақпараттық картасын әзірлеу кезінде пайдалы болуы мүмкін.

Сонымен қатар, Д. Грискевициене, А. Грикевициус және А. Грискевициуте-Гециене «A new approach to assessment of infrastructure projects on urban transport systems» атты

мақаласында қазіргі уақытта қолданылатын қалалық көлік жүйелерінің, көлік құралдарындағы, жолаушылар және жүк тасымалдарындағы, арнайы қоғамдық қызметтердегі, жаяу жүргіншілер мен велосипедшілердегі кіші жүйелердің дамуын бағалау принциптеріне ғылыми талдау жүргізді [13, 109 б.]. Әрбір кіші жүйе техникалық инфрақұрылымға, ақпараттық және трафикті басқару құралдарының жинағына мұқтаж. Бұдан басқа, тұтас байланыс жүйесінің тиісті жұмыс істеуі үшін көлік инфрақұрылымын сандық және сапалық тұрғыдан дамыту қажет. Өкінішке орай, автомобильдандыру деңгейінің жоғарылауы, қала аудандарында көлік ағынының өсуі және көлік инфрақұрылымын дамытуға инвестициялардың қысқаруы қалаларды дамыту жолындағы негізгі кедергілер болып табылады. Автомобильдеудің шамадан тыс көбеюі қалалық аумақтарды, қалалық құрылымды пайдалану сипатын өзгертті, агломерация процесін ынталандырды және жаңа проблемалар тудырды. Сараптамалық бағалау және статистикалық талдау нәтижелері техникалық, жол-көлік, әлеуметтік-экономикалық, экологиялық және басқа да нақты аспектілердің көмегімен бүкіл қалалық көлік жүйесінің тұрақты дамуына әрбір кіші жүйенің ықпалын анықтады. Қалалық автомобиль көлігі жүйесінің инфрақұрылымы ретінде қарастырылуы тиіс техникалық инфрақұрылым объектілері анықталды. Статистикалық талдау нәтижелері бағалау қажет жекелеген объектілердің ерекшеліктерін анықтауға; қалалық көлік жүйелері инфрақұрылымының дамуын бағалаудың жекелеген кезеңдерін, түйінді принциптерін мен сандық және сапалық өлшемшарттарын бағалауға және түзетуге мүмкіндік берді. Осы мақала Алматы қаласының инфрақұрылымы үшін жақсы үлгі бола алады.

3Д ГАЗ-ны пайдаланудың тағы бір бағыты төтенше жағдайларда жедел ден қоюда 3Д Гео-ақпарат болуы мүмкін. С. Златанов пен Д. Холвегтің мақаласында геодеректерді апаттық қызметтерге ұсыну әзірлеушілер мен зерттеушілердің назарын көбірек аударатыны атап өтіледі [16]. Соңғы бірнеше

жылда ірі өрттер (қалаларда, ормандарда), су тасқыны, лаңкестік шабуылдар, жолдағы төтенше жағдайлар сияқты және т. б. көптеген төтенше жағдайлар орын алды. Құтқару операцияларына көмектесетін сенімді жүйелердің қажеттілігі артты. Бұл жерде тек құтқару командаларына көмектесетін арнайы жүйелер туралы ғана емес, сонымен қатар апатты жағдайдың туындауына байланысты аудандағы және оның айналасындағы қарапайым халыққа тиісті геоақпаратты беру туралы да сөз болып отыр. Осы мақала геоақпаратты және әсіресе дала қызметкерлері мен төтенше жағдай кезінде шешім қабылдайтын адамдарды қолдау жүйесінде үш өлшемді геодеректерді ілгерілетуге ықпал етеді. Мақалада апатты басқарудың кезеңдері мен негізгі сипаттамаларына шолу ұсынылған және әртүрлі пайдаланушыларға қатысты қолдаушы жүйеге қойылатын талаптар баяндалады (мобильді, веб-сайт/ жұмыс үстелі, виртуалды ортада жұмыс істеуші). Бұл мәліметтер Алматы қаласының 3Д ГАЖ-ын дамыту жолында маңызды рөл атқара алады.

Нәтижелер мен пайымдаулар

Геоақпараттық менеджмент жүйесін енгізудің негізгі мақсаты мемлекеттік органдардың, кәсіпорындар мен азаматтардың сенімді және өзекті кеңістіктік деректерге орталықтан қол жеткізуін қамтамасыз ету үшін қажетті жағдайлар жасау болып табылады. Геоақпараттық менеджмент жүйесін енгізу қалалардың цифрлық экожүйесін дамыту процесін жеделдетуге жағдай жасайды. Бұл тұрақты экономикалық өсімге қол жеткізуге, экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, сондай-ақ қала азаматтарының тұрмыс сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Геоақпараттық менеджмент жүйесі қаланың ақпараттық-коммуникациялық технологияларын дамытуды қамтамасыз етуі тиіс, бұл мемлекеттік органдар мен басқа да мүдделі заңды және жеке тұлғалардың ақпараттық жасақтамасын құруға мүмкіндік береді [3].

Өзекті және сенімді ақпарат геоақпараттық жүйені есепке алудың объектісі және элементі болып табылады. Геоақпараттық менеджмент жүйесі қалалар мен елді мекендердің дамуының, жұмыс істеуінің және тіршілік әрекетін қамтамасыз етудің барлық процестерін іс жүзінде басқаруға мүмкіндік береді. Жүйені пайдаланушылар мемлекеттік органдар, қалалар әкімшіліктері және қалалар мен елді мекендерді дамытуды басқару процесінде өз қызметін тікелей жүзеге асыратын ұйымдар болуы мүмкін.

Осыған орай, Алматы қаласының қалалық қызметтерінің жұмысын қаланың дамуын қажетті және өзекті ақпаратпен уақтылы қамтамасыз ету мақсатында АКТ-ны енгізуге бағыттау қажеттілігі туындайды.

Алматы қаласы – Қазақстан Республикасының оңтүстік астанасы. Алматының дамуы жылдам қарқынмен жүріп жатыр. Бұл қала Еуразиялық континенттің ауқымды мәдени, спорттық, саяси, экономикалық және басқа да маңызды іс-шаралар өткізілетін ірі өңірлік хабы болып табылады.

Ұзақ уақыт бойы Алматы қаласында барлық мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары үшін кеңістіктік деректердің барлық айналымын толығымен реттеуге мүмкіндік беретін бірыңғай геоақпараттық менеджмент жүйесі болған жоқ. Осы мәселені шешу үшін түрлі органдар мен мекемелер бірлесіп, кеңістіктік деректердің бірыңғай базасын құру бойынша белгілі бір жұмыстар жүргізді [5]. Өкінішке орай, бұл процеске қатысушылар арасындағы барлық өзара іс-қимыл келісілмегендіктен, жұмыстар көп жағдайда тиімсіз болып шықты [6]. Өзінің салалық мүдделері мен өкілеттіктері шеңберінде жұмыстар көп қайталанды, бұл нәтижесінде өзара үйлеспейтін кеңістіктік деректердің құрылуына алып келді. Нәтижесінде, жоғарыда айтылған барлық жұмыстардың салдарынан бюджет қаражаты тиімсіз жұмсалды, яғни қала әкімдігі бюджетінің бір мақсаттарға жұмсалуды қайталанды.

Біздің ойымызша, осының салдарынан қалалық әкімдіктің құрамында АКТ мәселесіне жетекшілік ететін бірыңғай орган болмауы мүмкін. Бұл жүйелік сипаттағы проблема екенін,

сондай-ақ ол, ең алдымен, қолданыстағы инфокоммуникациялық ресурстардың келісілмеуімен және бірікпеуімен байланысты екенін түсіну қажет. Бұдан бөлек, бұл мәселе Алматы облысының Әкімдігімен ақпараттық коммуникация мәселелерін қосымша келісу қажеттілігін тудырады, бұған шешім қабылдау кезінде уақыт кетеді және қосымша бюрократиялық кедергілер туындайды.

Еуропа елдері мен ТМД елдеріндегі геоақпараттық менеджмент жүйелерін құру тәжірибесін қарау кезінде **аумақтарды басқаруға** тікелей ықпал ететін бірқатар геоақпараттық жүйелерді бөліп көрсетуге болады. Негізінен, мұндай жүйелер коммерциялық емес, әлеуметтік сипатқа ие [15]. Мұндай жүйелердің мысалы ретінде аумақтарды пайдалану бұзылған орындарды анықтауды (қалдықтарды рұқсатсыз орналастыру және қоқыс тастайтын жерлерді ұйымдастыру, жылжымайтын мүлік объектілерін заңсыз салу, қорғау және санитарлық аймақтарды бұзу, заңсыз кесу), өңірдің инфрақұрылым объектілерін бұзу орындарын анықтауды (жол жамылғысын бұзу, көлік инфрақұрылымы мен ТКШ проблемалары) алуға болады. Барлық анықталған бұзушылықтар бойынша халық мемлекеттік және муниципалдық көрсетілетін қызметтерге тікелей бағытталған, халыққа арналған әртүрлі сервистер мен жүйелер арқылы өтініш бере алады.

Біз ұсынатын геоақпараттық менеджмент жүйесі тиімді және халықпен келісілген жоспарлауды жүргізгісі келетін қала Әкімшіліктеріне өзекті және шынайы ақпаратты пайдалана отырып, аумақтарды, қала инфрақұрылымын дамытуға және қаланың инвестициялық тартымдылығын арттыруға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, бұл жүйе халықты дүлей зілзалалардың ықтимал тәуекелі бар аймақтар туралы және техногендік сипаттағы ауқымды төтенше жағдайлар туралы ақпарат беру үшін де қолданыла алады.

Жоғарыда баяндалғанды ескере отырып, қойылған міндеттерді шешу үшін Алматы қаласының бірыңғай автоматтандырылған интеграциялық кеңістіктік геоақпараттық картасын тиімді пайдалану негізінде қалалық қызметтер іс-әрекетінің

геоақпараттық менеджмент жүйесін құру ұсынылады (Алматы қаласының 3Д ГАЖ-ы).

Алматының 3Д ГАЖ жүйесі әлдеқашан әзірленіп, тест тәртібінде жұмыс істейді [9]. Жүйе Алматы қаласының кеңістіктік деректерін және онымен байланысты кеңістіктік емес ақпаратын ұйымдастырып, басқаруға мүмкіндік береді.

Алматы қаласы Әкімдігінің және оның құрылымдық бөлімшелерінің қарауында көптеген объектілер (жер учаскелері, жылжымайтын мүлік объектілері, құбырлар, жолдар, ҚТҚ үйінділері және т.б.) бар, олардың жай-күйін үнемі қадағалап, белгілі бір кезеңділікпен мониторинг жүргізу қажет. Түрлі ұйымдардан өзекті кеңістіктік деректердің тұрақты келіп түсуі қажет. Геоақпараттық менеджмент жүйесі осы процесті ұйымдастыруға және реттеуге мүмкіндік береді. Әдеттегідей, деректер дер кезінде келіп түспейді және көбінесе әркелкі сипатталған, сондықтан деректерді сипаттауға және келісуге қойылатын, кеңістіктік деректерді ұсынатын ұйыммен жасалған Шартқа тіркелетін, құрылған деректер базасының құрылымымен келісілген тиісті талаптарды әзірлеу қажет. Осылайша, әлеуетті Тапсырыс берушіге келіп түсетін барлық деректер бастапқыда құрылымдалады, бірыңғай жерде сақталады, қарауға және алуға қолжетімді болады. Бұл кеңістіктік деректермен одан әрі жұмысты айтарлықтай жеңілдетеді.

Алматы қаласының 3Д ГАЖ-ы қаланы дамыту жөніндегі әрбір нақты жобаның қажеттіліктеріне бейімделе алатын және өз пайдаланушыларын көптеген стандартты хаттамалар арқылы, ағымдағы сәтте нақты және өзекті ақпаратпен қамтамасыз ете алатын жүйе болып табылады. Бұл ретте қол жеткізу қауіпсіздігінің ең жоғары деңгейі қамтамасыз етіледі.

Геоақпараттық менеджмент жүйесінің негізгі пайдаланушыларына Алматы қаласының Әкімдігі және кеңістіктік деректермен жұмыс істеуге тікелей қатысатын (мысалы, аумақтық жоспарлау, кадастрлық деректер, мекенжай жоспарының деректері және т. б.) оның құрылымдық бөлімшелері, сондай-ақ

тақырыптық ақпаратты жаңартумен айналысатын мемлекеттік қызметтердің мамандары (мысалы, жер қатынастары бөлігінде Әкімдіктің ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің жағдайын қадағалайтын және мемлекеттік меншік тізілімін жүргізетін ведомстволық бағынысты мекемелері) және т.б. жатады.

Жүйені енгізу нәтижелері:

- басқарушылық шешімдерді қабылдау және олардың орындалуын бақылау кезінде кеңістіктік деректердің ақпараттық ресурстарын кеңінен пайдалану есебінен қалалардың аумақтарын басқарудың сапасы мен тиімділігінің артуы;
- инвестициялардың әлеуетті объектілері туралы неғұрлым толық, өзекті және дұрыс ақпарат бере отырып, инвестициялық қызметті ақпаратпен қамтамасыз ету мүмкіндіктерін арттыру арқылы қалалардың экономикалық дамуына жәрдемдесу;
- кеңістіктік деректерді құру жөніндегі жұмыстардың қайталануын болдырмау есебінен оларды құруға арналған бюджеттік шығыстардың ұтымды пайдаланылуы.

Тұжырым

Әкімдік жұмысының тиімділігін арттыруға заманауи техникалық шешімді енгізудің оң нәтижесі есебінен қол жеткізіледі. Мемлекеттік және муниципалдық мекемелердегі геоақпараттық менеджмент жүйесінің мүмкіндіктерін пайдалану жеке маманның және Алматы қаласы Әкімдігінің жұмысын анағұрлым үйлесімді және тиімді ете отырып, жинақталған ақпарат көлемін ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді.

Алматы қаласы үшін күтілетін Цифрлық дивидендтер мемлекеттің стратегиялық міндеттеріне сәйкес айқындалып, белгіленген [4]. Бірінші кезекте, қала үшін мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен ашықтығын арттыру, халықты жұмыспен қамту, білім беру мен денсаулық сақтау сапасын арттыру, инвестициялық ахуалды жақсарту, еңбек өнімділігін арттыру және бюджет құрылымындағы шағын және орта бизнестің үлесін ұлғайту сияқты маңызды және өзекті мәселелер жайлы сөз болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Первый приоритет». Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodukazakhstana-14-dekabrya-2012-g_1357813742 (23.11.2017).
2. В рейтинге Doing business Казахстан занял 41 место [Электронный ресурс]: / Сетевое издание «Forbes Kazakhstan» – 2015. – Режим доступа: https://forbes.kz/process/expertise/v_reytinge_doing_business_kazahstan_podnyalsya_s_77-go_na_41_mesto (04.04.2018).
3. Гаченко А.С. Технология создания и ведения муниципальной геоинформационной системы / А.С. Гаченко, Г.М. Рушников, А.Е. Хмельное, Ю.А. Новицкий, Е.С. Ферреферов // Вестник Бурятского государственного университета, Информационные системы и технологии. - 2016 – doi: 10.18101/2304-5728-2016-2-32-45
4. Геопортал Воронежской области — инструмент повышения эффективности управления территорией [Электронный ресурс]: / ГИС Ассоциация - 2011. – Режим доступа: <http://www.gisa.ru/76947.html> (23.04.2018).
5. Исаева И.И. Управление городскими службами с использованием ГИС [Электронный ресурс]: / Казахстанская Ассоциация IT-компаний, 2018 – Режим доступа: <http://www.itk.kz/index.php/ru/48-uncategorised/1439-2013-04-05-10-30-53390> (14.04.2018).
6. Михайлович Р.Г. Технология создания инфраструктуры пространственных ресурсов и информационных систем регионального управления // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора технических наук. - М: Новосибирск – 2014. Режим доступа: http://www.ict.nsc.ru/sites/default/files/discouncil/Enlist/Old_Ref/autoref_ruzhnikov.pdf (07.06.2018)
7. Пространственные данные составляют основу информационного обеспечения геоинформационных систем [Электронный ресурс]: Пространственные данные о пространственных объектах и их наборах / Академик, - 2010. – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/362451> (19.03.2018).
8. Халикова Ш.Б. Повышение эффективности государственного управления Республики Казахстан / Халикова Ш.Б. // Вестник КазНУ, - 2012 – Режим доступа: <https://articlekz.com/article/8143> (07.05.2018).
9. Хомич О.В. ГИС для решения задач управления развитием и эксплуатацией электросетевых объектов Республики Казахстан / Хомич О.В. // ГИС для энергетики. – 2014. - №3 (70) – Режим доступа: https://www.esri-cis.ru/news/arcreview/detail.php?ID=18698&SECTION_ID=1064 (07.05.2018).
10. Dollner J., and B. Hagedorn (2008). *Integrating urban GIS, CAD, and BIM data by service-based virtual 3D*. Urban and Regional Data

Management: UDMS 2007 Annual edited by M. Rumor: pp. 157-170. URL: [https://books.google.kz/books?hl=en&lr=&id=BRDKoVdsPF4C&oi=fnd&pg=PA157&dq=single+automated+integration+spatial+geoinformation+map+\(3D+GIS+of+the+city\)&ots=9XZLg2wM9-&sig=jRbGRBrFal3KrzABkFb6QF6x6O0&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false](https://books.google.kz/books?hl=en&lr=&id=BRDKoVdsPF4C&oi=fnd&pg=PA157&dq=single+automated+integration+spatial+geoinformation+map+(3D+GIS+of+the+city)&ots=9XZLg2wM9-&sig=jRbGRBrFal3KrzABkFb6QF6x6O0&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false) (Last accessed February 17, 2018).

11. Eria, S. (2012). *The state of GIS in developing countries: A diffusion and GIS & society analysis of uganda, and the potential for mobile location-based services* (Order No. 3544081). Available from ProQuest Dissertations & Theses Global. (1220698817). URL: <https://ezproxy.nu.edu.kz:2382/docview/1220698817?accountid=134066> (Last accessed April 27, 2018)
12. Fuhrmann S. (2017). *User-Centered Design for Geoinformation Technologies*. Reference Module in Earth Systems and Environmental Sciences. URL: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-409548-9.09608-1> (Last accessed March 2, 2018).
13. Griskeviciene D., A. Grikevicius, and A. Griskeviciute-Geciene (2012) *A new approach to assessment of infrastructure projects on urban transport systems*. Transport and Telecommunication, Volume 13, Issue 2, Pp. 108-122, doi: 10.2478/v10244-012-0009-5
14. Jiang, B. and C. Claramunt, (2002), *Integration of Space Syntax into GIS: New Perspectives for Urban Morphology*. Transactions in GIS, Vol. 6, No. 3: 295-309. doi:10.1111/1467-9671.00112
15. Shokin Y.I. et al. (2011), *Method Of Assessment of Human-induced Area Risks and Creation of Risk Map Using Geoinformation Systems* // Y.I. Shokin, V.V. Moskvichev, V.V. Nicheporchuk. First International Symposium on Uncertainty Modeling and Analysis and Management (ICVRAM 2011); and Fifth International Symposium on Uncertainty Modeling and Analysis (ISUMA). Hyattsville, MD, USA. URL: <https://ezproxy.nu.edu.kz:2149/doi/abs/10.1061/41170%28400%2954> (Last accessed June 3, 2018).
16. Zlatanova S, and D. Holweg. *3D Geo-Information in Emergency Response: A Framework*. 2004 - URL: http://www.gdmc.nl/publications/2004/3D_Geo-information_Emergency_Response.pdf (Last accessed June 4, 2018)

ҒТАМР

21.31.41

Бахтияр Бабаджанов

*Өзбекстан халықаралық ислам академиясының
Исламтану ғылыми орталығының директоры,
тарих ғылымдарының докторы (Ташкент, Өзбекстан)*

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ МҰСЫЛМАН ДІНДАРЛАРЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ЭКСТРЕМИЗМІ МЕН ЛАҢКЕСТІККЕ ҚАРСЫ: БОЛЖАМДАР ЖӘНЕ ЖОСПАРЛАНБАҒАН ӘСЕРЛЕР

Аңдатпа. Мақала Орталық Азия аймағындағы қазіргі «ислам өміріндегі» алуан түрлі құбылыстарды бағалауға және түсінуге арналған. Автордың пікірінше, бұл қақтығыстар мен бөліністерді тудырған, яғни, діни уәждемесі бар экстремистер мен радикалдардың пайда болуына қолайлы жағдай жасаған діни-саяси идеологиялардың қауымға кіруінің мән-жайлары мен салдарын дұрыс бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: *мұсылман дін мамандары, Орталық Азия, Ислам мұрасы, діни білім, секулярлық мемлекет*

Бахтияр Бабаджанов

МУСУЛЬМАНСКИЕ БОГОСЛОВЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ПРОТИВ ИДЕОЛОГИИ НАСИЛЬСТВЕННОГО ЭКСТРЕМИЗМА И ТЕРРОРИЗМА: ОЖИДАНИЯ И НЕЗАПЛАНИРОВАННЫЕ ЭФФЕКТЫ

Аннотация. Статья посвящена оценке и пониманию многообразных явлений в современной «исламской жизни» центральноазиатского региона. По мнению автора, это позволит корректно оценить обстоятельства и последствия вторжения в общину привнесенных религиозно-политических идеологий, породивших конфликты и расколы, которые, в конечном итоге, создали благоприятные условия для появления экстремистов и радикалов с религиозной мотивацией.

Ключевые слова: мусульманские богословы, Центральная Азия, исламское наследие, религиозное знание, секулярное государство

Bakhtiyar Babajanov

MUSLIM THEOLOGIANS OF CENTRAL ASIA AGAINST THE IDEOLOGY OF VIOLENT EXTREMISM AND TERRORISM: EXPECTATIONS AND UNPLANNED EFFECTS

Abstract. The article is devoted to the assessment and understanding of diverse phenomena in the modern «Islamic life» of the Central Asian region. According to the author, this will allow to correctly assess the circumstances and consequences of the invasion of a community of introduced religious-political ideologies, which gave rise to conflicts and divisions, which, ultimately, created favorable conditions for the emergence of extremists and radicals with religious motivation.

Keywords: *Muslim theologians, Central Asia, Islamic heritage, religious knowledge, secular states*

Кратко об исторической перспективе. Для адекватной оценки и понимания многообразных явлений в современной «исламской жизни» региона важно ясно представлять ближайшую историческую перспективу, чтобы более адекватно оценить формы и интенсивность процесса активизации ислама постсоветского времени. Ретроспектива даст возможность корректно оценить обстоятельства и последствия вторжения в общину привнесенных религиозно-политических идеологий, породивших конфликты и расколы, которые, в конечном итоге создали благоприятные условия для появления экстремистов и радикалов с религиозной мотивацией.

Ислам как богословская и правовая система в ЦА формировался в течение многих столетий [1]. Его особенности во многом определены взаимодействием и взаимовлиянием местной общины и традиций кочевников, проживавших в регионе ЦА, или перманентно сюда проникавших. Последующая исламизация кочевых племен (в очень специфическом виде) повлияла на многие

аспекты местных форм бытования ислама. Они проявлялись, например, в разного рода практиках, культе «святых», были связаны с сильными компонентами обычаев местных этносов (например, особыми конфигурациями похоронных или свадебных обрядов). Мобильно меняющаяся этническая карта региона побуждала богословов искать аргументы для легитимации существования уммы в неисламском (секулярном) государстве, изрядной доли конфессиональной этнической и религиозной толерантности и т.д. В советское время именно эта форма бытования ислама оказалась наиболее живучей, проявив способности к социальной и политической адаптации, так как исторически имела достаточно сильные корни среди местных народов, особенно в провинции.

Навязанный в тот период материализм с параллельной культурной инженерией в отношении религиозных социумов, многолетнее доминирование атеизма в разных формах, светское образование и иные культурные проекты советской власти породили целые сословия и классы секулярно ориентированных и светски мыслящих персон. Однако и у них, как оказалось, сохранилась «религиозная память», которая была сведена к «религиозному минимализму» [2], проявлявшемуся, скажем, во время участия в ритуальной практике (похороны, участие в локальных, родственные или иных формах ритуальных собраний и др. формах коммуникаций, происхождение которых было связано с религиозными практиками) [3]. «Религиозный минимализм» [4] стал удачной нишей для сохранения части исламских предписаний, которые свободно сочеталась с национальной, культурной, региональной и даже советской традициями. По крайней мере, «советский вызов» религии мусульмане смогли преодолеть, ответив на него разными формами адаптации.

Создание в 1943 году Духовного управления Средней Азии и Казахстана (сокращенная аббревиатура – САДУМ), означало, что ислам был возвращен в социальное пространство. Улемы наладили религиозное образование в легальной (в медресе Мир-и Араб с 1946 в Исламском Институте с 1956) и нелегальной (т.н. *худжра*) формах. Связь местных мусульман с исламским миром ограничивалась. Изоляция привела к маргинальности локальных богословов, предпочитающих придерживаться собственных традиций¹, негативно воспринимая реформы в

¹ Однако советская модернизация общества, другие изменения не могли не повлиять на верующих и их лидеров, хотя большая их часть не восприняла секулярность «по-советски».

исламском мире (например, попытки инициировать создание «секулярного ислама» в Египте, Сирии и др. арабских странах в 1960-70-х гг.).

Ограничения, изоляция и, как следствие, маргинальность привели к тому, что бóльшая часть консервативных богословов оказалась не готовой (ни качественно, ни количественно) к стремительным темпам возрождения исламских институтов, набиравшей обороты со времен горбачевской перестройки. В результате богословы не смогли ответить на вызовы «молодых ревизионистов» из собственной среды, кто стал отрицать местные формы бытования ислама, догматическую и социальную гибкость, критиковали толерантность и политический конформизм «старых богословов». Это противостояние остается актуальным и на сегодняшний день, хотя в ситуации, когда ислам стал частью идеологии значительной части мусульман, «старые богословы» выживают, благодаря поддержке государств.

Новые толкования религии и ее функций ставили под сомнение привычные духовные ценности, разрушали социальные, локальные или родственные иерархии, которые были той самой удачной нишей, сохранившей «мусульманскость» значительной части общины региона в советское время, одновременно и без особых проблем смешиваясь с другими формами идентичностей (национальной, локальной, семейной и даже советской). Новая волна «реформаторов» пыталась и пытается навязать моно-идентичность (исключительно в качестве мусульманина), предлагая религиозное, идентификационное и политическое возвращение в орбиту исламских стран (идея близкая к политическому толкованию «Халифат»).

Жизнь большинства мусульманской общины конца 80-х и особенно начала 90-х годов прошлого века (в Узбекистане, Таджикистане и на юге Кыргызстана) проходила под знаменем бурных дискуссий и столкновений консерваторов и новоявленных реформаторов. Религиозные аргументы обличались в разные формы морализаторства, дополняясь обвинениями своих визави в безграмотности, корысти, лицемерии, обидами и личной неприязнью. Стороны отстаивали свое понимание «правильного ислама»

Одновременно «Ревизионисты» советского времени (как сторонники модернизации местных форм бытования ислама)

оказались в такой же ситуации, что и консерваторы, в смысле доступа к новым идеям реформаторов исламского мира. И только наплыв массы печатной продукции, вместе со студентами из мусульманских стран, обучающимися в ВУЗах Узбекистана, внесли более ясный смысл (как догматический, так и социальный) в их притязания на разрушение гегемонии консерваторов в религиозном и социальном пространствах, навязав им дискуссию о «правильном/чистом» исламе [5].

Эта дискуссия обрела еще более сложные формы, став многоголосной, когда в регионе появились новые партии и группы, так же претендующие на знание «правильного пути» для ислама и мусульман. Большая их часть уже имело репутацию в качестве экстремистских, что особенно настораживало местные правительства и побуждала к преследованиям.

«Исламское наследие» в идеологии: проявление толерантности или форма «официального фундаментализма». Итак, ислам в идеологии мусульманского населения стран региона не просто допущенный компонент. Неосмысленное «возрождение исламского наследия», его непродуманное и поспешное вовлечение в идеологическую сферу через официальные научно-популярную продукцию, СМИ и теперь уже через образовательную систему приводит к тому, что правительства принимают прямое участие в идеологическом возрождении ислама. Однако, наблюдая за этим целым океаном печатной и иной продукцией, выпускаемой под грифом «исламского наследия», все больше убеждаюсь в хаотичности этого процесса, в том, что политический истеблишмент не вполне понимает, для чего и что печатается, а главное – для кого. Создается впечатление, что и этот процесс выглядит как плата или реванш за запреты прошлого.

Едва ли можно предложить даже краткий обзор этой продукции в рамках одной статьи. Поэтому ограничусь общими замечаниями, которые, надеюсь, помогут более осмысленно оперировать таким понятием как «исламское наследие», имея в виду, прежде всего, его письменное наследие. Итак, важно понять, что принимая «исламское наследие» как категорию или компонент идеологии (или ее составляющую), следует иметь в виду, что оно очень разнообразно. Это, прежде всего, сложнейший пласт текстов, включая основные источники – Коран и хадисы (сунна).

Для большинства богословов региона, это единый комплекс «религиозного знания», освоение которого (с многочисленными комментариями и супра-комментариями) было долгим процессом, а применение на практике – прерогативой разных «классов» богословов (комментаторов Корана – муфассиров; знатоков и собирателей хадисов – мухаддисов; юристов – факихов и т.п.). К тому же они обязаны были хорошо владеть арабским и иметь соответствующие «разрешения» (*иджаза*), пройдя школу прежних знатоков, чья духовная преемственность, как считалось, восходила к самому Пророку (с.а.в.), либо его сподвижникам.

Учитывая крайнюю сложность восприятия основополагающих текстов, которые были уделом профессиональных богословов, были выработаны иные (упрощенные) формы идеологического воздействия для простых мусульман. То есть, менее подготовленные муллы или простые верующие довольствовались механическим заучиванием коранических аятов, знанием основ отправления ритуалов, упрощенными письменными (в т.ч. поэтическими или прозаическими) или устными переложениями предписаний. Стихийной или систематической редукцией знаний занимались «знатоки» или ученые богословы ('алимы).

Иными словами, существовала иерархия знаний и соответствующие иерархические сословия знатоков, которые складывались веками и позволяли сохранять баланс в, скажем, социальной жизни, устойчивость политической системы (особенно в системе отношений государства и граждан), в юридической сфере и т.п. Например, любое важное для общины решение в политической сфере (скажем, тот же «джихад против напавших на мусульман неверных») должны были выносить только носители знаний, кто понимал всю сложность собственно предписаний и текущего положения мусульманской общины (скажем, ее готовности к противостоянию).

Теперь представим ситуацию, когда предписания «к священной войне», которые мы можем найти в ряде хадисов, например, в сборниках у Имама ал-Бухари или ат-Тирмизи, в виде перевода попали в руки неграмотного или малограмотного мусульманина (что в действительности происходит сплошь и рядом). Это серия хадисов, которые напрямую призывают к джихаду, содержат условия его ведения, раздела добычи во время джихада и т.п. Возникает ряд вопросов и главный из них:

Какую пищу для размышлений получит от чтения этих хадисов читающий их в переводе на доступный язык неопытный молодой человек? Ведь в системе исламского образования вместе с текстом хадиса или соответствующих аятов Корана, учащиеся получали знания об условиях их применения, казуальности (*асбаб ан-нузул*) тех или иных предписаний. Такая система долгого и обусловленного обучения, выработанная за многие века, сохраняла элитарность религиозного знания, уберегала общину от непродуманных действий и т.п. То же самое можно сказать и о ряде других сочинений, в том числе и по фикху, которые когда-то были прерогативой знатоков, а теперь стали общедоступными, поскольку переводы их сейчас выходят в огромном числе и массовыми тиражами.

Наши реалии обширных информационных потоков и, как следствие, доступности источников, буквально разрушило внутренние сдерживающие механизмы обретения и права толкования религиозных знаний, в том числе и деликатного свойства. Уже сейчас очевидно, что это нарушение былой традиции передачи и освоения знаний и его элитарности становится прямой причиной фундаментализации религиозного сознания, прежде всего молодых людей, которым посредничество знатоков уже не требуется. К чему спрашивать что-то у знатока, когда под рукой его же перевод или комментарий Корана, либо хадисов? Во всяком случае, после выброса на «бумажный» и особенно в виртуальный рынок переводов массы текстов (особенно Корана и хадисов) религиозный фундаментализм может праздновать победу².

Кроме того, по нашим наблюдениям, после чтения таких переводов, полученное «самообразование» вполне готовит человека к восприятию уже других текстов, вышедших из-под пера носителей джихадистской идеологии. Он находит уже знакомую подборку аятов или хадисов и вполне верит предложенной нехитрой аргументации³.

Следовательно, массовые переводы и издания религиозной литературы (переводчики которых, чаще всего, руководствуются желанием «поставить свое имя») очень серьезно стимулируют

² Однако в этом процессе разрушения роли и способов получения знаний определенную роль играет государство, которое ради электорального рейтинга, либо в силу других причин, способствует не просто доступности сложных для восприятия религиозных текстов, но и вносит часть этой продукции в собственные конструкции идеологии и «просвещения».

³ Я сужу по своему опыту бесед с молодыми людьми, кто оказался под влиянием подпольно изданной продукции религиозных партий и групп.

фундаментализацию, вместо желаемой религиозной грамотности, которую почему-то рассматривают как самый эффективный способ противостояния идеологии экстремизма и радикализма.

Однако, основываясь на своем исследовательском опыте, полагаю, что и этот тезис – «религиозные знания против идеологии экстремизма» – не оправдал себя. Он не подтверждается на практике, по крайней мере, не является главным стимулятором роста экстремизма и радикализма. Во-первых, религиозная грамотность не всегда (а точнее, довольно редко) стимулирует иммунитет против экстремистских и террористических идеологий, что, как показано выше, видно из описанной религиозно-пропагандистской продукции виртуального пространства или системы вербовок в террористические группы. В этой пропаганде и вербовках сознательно и эффективно участвуют именно персоны с хорошим религиозным образованием, которое (что очень симптоматично и опасно!) получено именно в официально разрешенных религиозных учреждениях. Таким образом, повышение религиозной грамотности, как ожидалось, не приводит к дезавуированию проблемы вовлечения в террористические организации. Напротив интеллектуальный (а потому и самый опасный) костяк пропагандистов джихада в И-пространстве составляют именно религиозно грамотные персоны, основная часть которых училась в официальных религиозных учреждениях ЦА. Здесь мы столкнулись с неожиданным эффектом – стремления государств региона в централизованном повышении религиозной грамотности привело к усилению идеологических позиций «джихадистов», поскольку в их ряды влились религиозно грамотные персоны.

Во-вторых, основная часть верующих мусульман (до 92-95%) региона ЦА были и остаются религиозно безграмотными людьми. Между тем, подавляющая часть их сохраняет иммунитет к вербовщикам и идеологии религиозного экстремизма (особенно в среде трудовых мигрантов). Как мы полагаем, это происходит в силу традиционного домашнего воспитания в силе местных традиций, устойчивости социальных связей, национального самосознания и т.п. факторов. Следовательно, апеллировать к пресловутой «религиозной грамотности» как основному фактору выработки иммунитета против идеологии религиозно

мотивированного экстремизма – по меньшей мере устаревший тезис и не оправдавшая себя стратегия.

Таким образом, переводя ряд основополагающих исламских источников на местные языки, мы должны быть готовы к тому, что основная часть читателей (а это в основном молодые люди) будут воспринимать упомянутые части текстов буквально.

Исламская идеология в секулярном государстве. Дружба или конкуренция? Известный мусульманский психолог, Президент ассоциации исламских психологов Малик Бадри еще в 1970-х годах писал о «повальной секуляризации [мусульманского] общества и доминировании материализма в социальных науках»¹. Теперь можно сказать, что в исламском мире ситуация стремительно меняется на ровно противоположную, особенно, что касается региона Центральной Азии, мусульмане которой, как сказано, были изолированы от происходивших в исламском мире процессов.

Тем не менее, с момента независимости стран региона ЦА, ислам уверенно вернул себе роль социального регулятора [6]. Более того, на фоне крушения советской идеологии, ислам оказался востребованным в идеологическом поле. Политический истеблишмент стран региона, стараясь поспеть за стремительным возрождением ислама и попытаться перехватить инициативу в его регуляции, инициировали (и продолжают предлагать) активное вовлечение исламского духовного наследия в идеологическую сферу. Между тем, само понятие «исламское наследие» было и остается плохо или вовсе не осмысленной категорией, которую в странах региона (исходя из реальной ситуации) пытаются сочетать с «национальными ценностями», тоже плохо осмысленными, однако воспринимаемыми как категория «гражданственности», либо даже светскости, имея в виду баланс между светским и религиозной духовностью. К чему это приводит, я скажу ниже. Сейчас хотелось бы поделиться своими наблюдениями по поводу главного вопроса, который я хочу обсудить. Речь идет о вовлечении богословов в борьбу против религиозно мотивированных форм экстремизма и агрессии, или по формулировке исламоведов – религиозной аргументации против идеологии нетерпимости и джихадизма.

Итак, после ряда террористических актов на территории ЦА еще в конце 90-х и начале 2000-х гг., общественные деятели,

политики и сами богословы всех стран региона в один голос стали заверять, что настоящий ислам – это религия мира и созидания, и что террористы лишь прикрываются исламом и так далее. Эти аргументы хорошо известны и редко вызывали возражения. Как следствие, политики стали активней использовать исламскую риторику, а иногда и аргументацию, скажем, в виде толкования хадисов, что выглядело немного странно (если не сказать, забавно) и над чем можно было бы поиронизировать, если бы не проглядывались нежелательные последствия такого рода электоральной (или рейтинговой) риторики. С другой стороны, обращение к религиозной аргументации политиков едва ли назовешь стратегически продуманными акциями (см. ниже).

Теперь обратимся к другим последствиям упомянутых акций утрашения. Итак, какую реакцию мы видели и до сих пор видим в среде богословов на вовлечение в наспех и немного абстрактно сформулированные акции, призванные противостоять религиозно мотивированному экстремизму и радикализму? Напомню, что ряд богословов (из категорий т.н. «официальных» и «неофициальных»), которых руководство стран сочло более или менее политически лояльными (или политическими конформистами), были в массовом порядке вовлечены в пропагандистскую и идеологическую активность почти на всех уровнях и в разных формах. Об этом хорошо известно. Каковы были основные аргументы, к чему это привело и приводит?

Во-первых, массовая, но непродуманная апелляция официальных лиц к исламской аргументации привело к тому, что хаотичный, а во многих странах региона ЦА (имею в виду бывшие советские республики) вяло текущий процесс постсоветского возрождения ислама был серьезно стимулирован. Для многих мусульман (особенно молодых) религия стала восприниматься как альтернативная, либо даже самостоятельная и самодостаточная идеология. Причем, речь идет не только и не столько о маргинальной части общества.

Таким образом, в некоторых странах ЦА такая форма стимуляции исламизации идеологии и идентичности через прямую государственную поддержку, воспринималась некоторыми экспертами и политическим истеблишментом как форма мягкого контроля религиозной ситуации. Забегая вперед, уверенно заявлю – ни контроля, ни ожидаемого конформизма

не получилось. Тем более, не удалось преодолеть хаотичность возрождения ислама.

Во-вторых, основная идея таких шагов (возможно, вполне логичных на то время) – получить какие-то инструменты по регулированию и контролю процесса «ре-исламизации», дабы ограничить его свободным отпавлением повседневных ритуальных обязательств (в рамках фард/фарз), или, например, формированием норм семейной и общественной этики. Проще говоря, по неписаному джентельменскому договору, за либеральность хотелось получить лояльность, прежде всего от богословов. Причем, оставив ислам преимущественно в сфере религиозной, личной отчасти общественной этики.

И снова, забегаая вперед, скажу, что это ожидание исходило из полного незнания богословской и общественно-религиозной природы самого ислама, который является самой социальной из известных монотеистических религий, в котором личное и общественное не разделены. Не следует забывать и о политическом контексте, в котором ислам обязательно оказывается в силу разных причин. Согласитесь, трудно допустить, что в государствах региона политика пройдет мимо мусульман.

Иными словами, перед политическим истеблишментом, определяющим внутреннюю политику, встал вопрос – как поспеть за такой стремительной эволюцией ислама, который естественным образом был вовлечен в сферу общественной жизни, часто в качестве альтернативной и, если угодно, параллельной идеологии. Правда этому процессу тоже пытались придать упорядоченное начало, то есть способствовать возрождению «исламских ценностей» в качестве исторического, или, скажем, культурного наследия, стараясь интерполировать эти не всегда конкретно сформулированные категории (или новые идеологемы) в национальные идеологии, частью которой, по задумке, должно было стать смутно сформулированное и совершенно не осмысленная категория «исламское наследие» (см. выше).

Такого рода шаги, то есть допущение ислама в идеологическую сферу, преследовали цель сохранить его известную толерантность, конформистское начало, политическую лояльность к светскому образу правления и тому подобные ожидания. Эти шаги тоже можно понять как попытки остановить хаотичность самого процесса возрождения ислама, в рамках тех же ожиданий

ответной толерантности мусульманского истеблишмента, в первую очередь богословов. Не на последнем месте были идеи, вроде отстоять «чистый ислам», который, как предполагается, должен быть действенным орудием против идеологии насильственного экстремизма и радикализма.

Однако оправдались ли эти ожидания или нет – на этот вопрос в каждой из стран региона отвечают по-своему, в зависимости от многих обстоятельств. Как бы не оценивались ожидания в каждой стране, аналитики уже сейчас видят ряд проблем в такой стратегии беспорядочного и непродуманного вовлечения «исламского наследия» в идеологическую сферу, имея в виду, что пост-советское возрождение ислама, будучи вполне естественным процессом, часто выглядит как исторический и культурный реванш богословов за атеистическую политику прошлого, о которой очень любят напоминать в первую очередь наиболее активные улемы.

Однако масштабное вовлечение исламской аргументации в идеологическую сферу повлекло за собой небывалый рост влияния исламской апологетики в образовательной, культурной сферах, породив феномен интеллектуальной исламизации. Это, видимо, естественный процесс, который не должен вызывать ответной исламофобии. Вопрос в том, в какой форме возрождается эта апологетика, захотят ли ее носители сочетать свою исламскую идентичность с национальной.

Это очень беглый и краткий обзор ситуации, но его достаточно, чтобы сформулировать следующий вопрос: К чему привели и приводят такого рода стратегии в религиозной политике?

Во-первых, на мой взгляд, религиозно воспитанные гуманитарии, получив своеобразный карт-бланш и будучи вовлеченными в процесс возрождения ислама как компонента национальных идеологий, стали еще одной и даже самой активной силой возрождения ислама. На деле именно они стали определять его формы, которые неожиданно для политиков, стали обретать формы конфессиональной нетерпимости. Одновременно многие правительства на деле потеряли контроль над этими процессами, как, например это происходит в Кыргызской республике.

Во-вторых, сами мусульманские богословы региона (особенно нового поколения) разные по образованию, а, следовательно,

идеологическим кодам, внешним влияниям и т.п. Это стало следствием того, что многие из них учились или стажировались в зарубежных религиозных учреждениях, разных в богословско-правовом плане, в подходах и оценках современных политических процессов, норм этики мусульман и так далее. По моим многолетним наблюдениям, именно такая категория богословов и их ученики вносят серьезную агрессивность в риторику внутриконфессиональных дискуссий, особенно что касается оценок – что такое «настоящий ислам», или «истинный мусульманин», либо стараются по-своему сформировать такое понятие как «права мусульман» и так далее. Эта категория особенно воинственна, а их «открытые письма» или видеоролики, которые активно помещаются в интернет-пространстве, вызывают иногда чувства оторопи, смешанной с тревогой.

Повторяю, я не против свободы слова или свободы религиозного самовыражения, однако, подчас не вижу большой разницы в риторике этой категории богословов, особенно в их аргументации, с доступными мне «Хукмами» (Решениями) или воззваниями, которые выходят из-под пера знаменитых идеологов джихадистов, либо тех богословов, за кем закрепился имидж воинствующих экстремистов.

Главное, что эту риторику подхватывают некоторые имамы (иногда исламизированные общественные деятели), цель которых очевидна – снискать общественную популярность и затем капитализировать ее (надеюсь мне нет нужды повторять известные аксиомы, что религия в наше время становится одним из видов доходного бизнеса, а в случае имамов, их доход напрямую зависит от общественного престижа служителей культа. В их случае, добиться престижа можно через общественную полемику, обращаясь к самым «горячим темам» – о современном месте ислама в социуме и в политической жизни).

Все эти явления стали следствием того, что использование религиозной аргументации в противостоянии идеологии экстремизма и терроризма стимулирует упомянутые процессы, которые таят в себе другие угрозы, о которых сложившиеся правила политкорректности как бы не позволяют говорить публично. Имею в виду, прежде всего, неконтролируемые и подчас довольно агрессивные формы возрождения исламской идеологии. Этого мы не ожидали, но это стало частью

сегодняшних реалий.

В конечном итоге именно желание обыграть террористическую идеологию, мотивированную джихадизмом, привело к тому, что ислам (или, согласно неологизму последних 10-15 лет, «мирный ислам») стал стимулироваться на всех уровнях. Однако сформировать ясно сами понятия, вроде «мирного ислама», «правильного ислама» или похожих терминов, наполнить их конкретным содержанием пока не получается. Можно сказать, что и здесь ожидания не оправдались.

Причем, увлечение исламской риторикой в борьбе с идеологией насильственного экстремизма, отодвигает на второй план, более действенные, на мой взгляд, аргументы. Например, при очевидной доминанте религиозных аргументов, мы почти не говорим, что терроризм есть тягчайшее нарушение Закона. Мало кто говорит о юридической культуре самих мусульман. Еще меньше говорится о высокой исламской культуре (в самом широком понимании этого определения), о которой крайне смутное представление имеют сами современные богословы региона. Это культурное наследие (архитектура, поэзия, народные сказания и т.п.) – продукт высокой толерантности и цивилизации, что само по себе есть самый лучший аргумент против идеологии насильственного экстремизма. Увы, такие аргументы большая редкость в контрпропаганде.

Кроме того, увлечение исламской риторикой приводит к укреплению ислама и как параллельной идеологии. Само по себе это тоже часть естественного процесса. Однако речь идет о формах этой идеологии, которая не довольствуется статусом «компонента идеологии», а выступает как альтернатива национальной культуре и идеологии, особенно учитывая движение за «общемусульманскую унификацию», что стало реальностью современного мира.

Таким образом, пришло время переосмысления пригодности упомянутых выше регуляторов (и не только религиозных), на которые мы полагаемся как на эффективное средство борьбы против религиозно мотивированной идеологии терроризма и экстремизма. Достаточно ли мы знаем ислам, или хорошо ли понимаем мотивации самих богословов, чтобы быть так уверенными в этом, условно говоря, «исламском инструменте»? Все ли богословы захотят быть, опять же условно говоря, «послушным

классом клерикалов», либо сама богословская и социальная суть ислама будет побуждать их играть самостоятельную роль, в том числе и в политическом поле? А оснований в исламских доктринах для этого можно найти сколько угодно, учитывая насколько сложными и противоречивыми текстами являются основные источники ислама – Коран и сунна (т.е. хадисы). Таких вопросов современная политическая и религиозная ситуации в нашем регионе порождает все больше и больше. Отвечать на них нам придется здесь и сейчас, чтобы не получилось как в притче, спасаясь от огня водой, не утонуть бы в этой самой воде.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Наиболее полное обоснование теория о взаимодействии общеисламских принципов и их региональных форм получила в работах российского исламоведа С.М. Прозорова. (Ислам как идеологическая система. С. 78-88, 375-380).
2. Термин введен американским исследователем Брюсом Привратским. См.: – Privratski Bruce G. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. Richmond, Surrey: Curzon Press. 2001. Н. 12, 14 and oth.
3. По замечанию проф. Девина ДеВиза, с религией в советское время не было покончено, даже в среде вполне секулярных сословий советской действительности: Devin DeWeese. It Was a Dark and Stagnant Night ('til the Jadids Brought the Light): Clichés, Biases, and False Dichotomies in the Intellectual History of Central Asia // Journal of the Economic and Social History of the Orient. 2016. Vol. 59. No. 1-2. Pp. 37-92.
4. Babadjanov B. The Economic and Religion History of a Kolkhoz Village: Khojawot from Soviet Modernization to the Aftermath of the Islamic Revival // In: St. Douduanion & Kr. Noac «Allah's Kolkhozes. Migration, De-Stalinization, Privatization and the New Muslim Congregations in the Soviet Realm (1950-2000s)». Berlin: Klaus W.S., 2014. P. 204-5.
5. Disputes of Muslim Authority in Central Asia (20th Century): Critical Editions and Source Studies / Ed. of the text, transl. and comments by B. Babadjanov, A. Muminov, Anke von Kügelgen. – Almaty: Daik-Press, 2007, С. 14-17.
6. Badri M. The Dilemma of Muslim Psychologists. Kuala Lumpur, Islamic Book Trust. 2016, p. 4 (introduction to the First ed.). Русский перевод: Бадри М. Теория и практика исламской психологии / под ред. О.С. Павловой, В.С. Полосина. М.: АНО НПЦ «Аль Васатья – умеренность», 2018, с. 9.

ҒТАМР

21.31.41

Елена Бурова ¹, Әсел Назарбетова ²

¹ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор

²Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының Халықаралық зерттеулер бөлімінің басшысы, «Саясаттану» мамандығы бойынша философия докторы (Ph.D.)

ДІНИ-УӘЖДЕМЕЛІ ЭКСТРЕМИЗМНІҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы діни уәждеделген экстремизмнің институционалдық факторларына, оның көріністері мен нысандарына арналған. Сондай-ақ, діни фактордың Қазақстанда дүниетанымдық әлеуметтендіру арқылы, атап айтқанда діни дүниетаным арқылы ұқсастыққа қол жеткізуге әсері қарастырылады. Діни бірегейліктің деңгейі әлеуметтік зерттеудің нәтижелерімен көрсетілген. Діни-экстремистік әрекеттерге қазақстандықтардың жалған діни бірегейлігін тән емес менталитетіне күштеп таңуға қарсы тиімді іс-қимыл жасаудың кейбір ұсыныстары берілген.

Кілтті сөздер: діни уәждеделген экстремизм, діни сәйкестік, дәстүрлі және псевдорелигиялар, діни дүниетаным.

Елена Бурова, Асель Назарбетова ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ РЕЛИГИОЗНО МОТИВИРОВАННОГО ЭКСТРЕМИЗМА

Аннотация. Статья посвящена институциональным факторам религиозно мотивированного экстремизма в Казахстане, его проявлениям и формам. Также рассматривается влияние религиозного фактора на достижение идентичности в Казахстане посредством мировоззренческой социализации, в частности через религиозное мировоззрение. Уровень религиозной

идентичности показан результатами социологического исследования. Даны некоторые рекомендации эффективного противодействия религиозно-экстремистским попыткам навязывания несвойственной менталитету казахстанцев псевдорелигиозной идентичности.

***Ключевые слова:** религиозно мотивированный экстремизм, религиозная идентичность, традиционные и псевдорелигии, религиозное мировоззрение*

Elena Burova, Assel Nazarbetova
**INSTITUTIONAL FACTORS OF RELIGIOUSLY
MOTIVATED EXTREMISM**

Abstract. The article is devoted to the institutional factors of religiously motivated extremism in Kazakhstan, its manifestations and forms. The influence of the religious factor on the achievement of identity in Kazakhstan through the ideological socialization, through the religious worldview, is also considered. The level of religious identity is shown by a sociological survey. Some recommendations are given to effectively countering religious extremist attempts to impose a pseudo-religious identity unusual for the mentality of Kazakhstanis.

***Keywords:** religiously motivated extremism, religious identity, traditional and pseudo-religions, religious worldview*

Қазіргі заманғы жағдайда қоғамдағы жаһандандудың ықпалы құндылықтар жүйесінің айтарлықтай өзгеруіне алып келеді; ақпараттық және саяси технологиялар әлемнің түрлі өңірлерінде тұрақсыздықты қалыптастыруға және жаңғыртуға бағытталады; дін геосаяси мүдделердің өзгеру факторына айналады, ал терроризм діни-уәждемелі сипатта болады.

Терроризм жаһандық және өңірлік қауіпсіздікке елеулі қауіп төндіре отырып, қарсы іс-қимыл (алдын алу, ескерту, басу, салдарларды еңсеру) шараларының барабар жүйесін құру жолдарын іздестіру мәселесін туындатты. Табиғаты, қозғаушы күші, мақсаттары мен нысандары бойынша әртүрлілігіне байланысты терроризм өзін әлемнің түрлі аймақтарында

көрсетуде, сондықтан жалпы ғана емес, сондай-ақ сараланған тәсілдерді де талап етеді.

Қазақстан Республикасындағы терроризмге қарсы іс-қимылдың мақсаты жеке адамды, қоғам мен мемлекетті қорғау болып табылады, осыған байланысты қоғам мен террористік қауіп-қатерлерден мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларының жүйесі әзірленіп жетілдіріледі, террористік ұйымдардың іс-әрекетін анықтауда және жолын кесуде белгілі бір тәжірибе жинақталды; терроризм мен экстремизмнің алғышарттарын анықтау және жолын кесу үшін заңнамалық және ұйымдастырушылық базаны құру мен жетілдіру жөнінде айтарлықтай жұмыс жүргізілді. Террористік қауіп-қатерлерге қарсы күресудің айқын шарты терроризм қаупіне жауап берудің ымырасыздығы, табандылығы және қатандығы болып табылады.

Қазақстанда қабылданған адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының қылмыстық-құқықтық доктринасы мен парадигмаларын негізге ала отырып, қылмыстық заң арқылы тыйым салу мен жазалауға тек іс-әрекеттердің өздері жатады, ал идеология мен сананың жай-күйі (қандай да бір дәрежеде) тек іс-әрекеттердің уәждері немесе мақсаттары ретінде («нәсілдік, ұлттық немесе діни өшпенділік не араздық себептері бойынша») көрсетілуі мүмкін. Алайда, кең мағынасында адамды әрекетке итермелеу жүйесі ретінде түсінілетін тиісті уәждер мен мақсаттар кез келген қылмыстық әрекетті экстремистік әрекетке «айналдыруы» мүмкін.

Тәжірибе көрсеткендей, қылмыстық қуғын-сүргін бір өзі терроризм феноменіне айтарлықтай ықпал ете алмайды, қоғам мен мемлекеттің мүддесін қорғауды қамтамасыз ете алмайды. Қылмыстық заңнаманы қатаңдату жөніндегі ұсыныстарды іске асыру, әдетте, әлеуметтік органы, әлеуметтік саясатты өзгертпестен, ұлттың рухани және адамгершілік амандығын жақсарту жөніндегі шарасыз, теориялық зерттеулер мен ұйымдастырусыз және профилактикаға, оңалтуға және экстремизм мен лаңкестіктің қауіп-қатерін еңсеріп, бұғаттауда жалпы жанжалдасудан келісу парадигмасына көшуге бағытталған қолданбалы практикаларды іске асырусыз күтілетін нәтижелерді бермейді. Экстремизмге қарсы заңнамаға тән олқылықтар мен қайшылықтар бар. Түрлі институттар жүзеге асыратын алдын алу қызметінің маңызы зор. Сондықтан Қазақстанда терроризмге

қарсы іс-қимылдың саяси, әлеуметтік, экономикалық, құқықтық, идеологиялық, білім берушілік, дінтанушылық және басқа да аспектілерін қамтитын кешенді бағдарламаны әзірлеп, іске асыру өзекті болып табылады.

Діни уәждемелі экстремизм төрт нысанда: сананың жағдайы, идеологиялық жүйе, оны іске асыру жөніндегі іс-әрекеттер жиынтығы, сондай-ақ ұйымдық құрылымдар ретінде іске асырылатын күрделі құбылыс болып табылады. Діни уәждемелі экстремизмнің негізгі үрдістері а) экстремизм идеологиясын қолдайтын тұрақты әлеуметтік топтарды қалыптастырумен; б) қоғамдағы кез келген жанжалдарды шешу үшін зорлық-зомбылықты пайдалануға жол берілетіндігі туралы пікірлерді қалыптастырумен; в) қызметі адам мен азаматтың жеке басы мен құқықтарына қол сұғушылықпен ұштасқан «ұлттықтан жоғары» діни топтар санының өсуімен; г) сабақтастық пен кадрлар даярлаудың өзіндік жүйесін құруды қоса алғанда, экстремистік топтардың ұйымдасқан қылмыстық топтармен бірігуімен; д) экстремистік бірлестіктердің трансұлттық, жалпы қылмыстық және экономикалық сипаттағы ұйымдасқан қылмыстық топтармен бірігуімен; е) экстремистік ұйымдардың, олардың көшбасшыларының институциялануымен және заңдастырылуымен; осындай ұйымдар мен олардың мүшелерінің елдің саяси элитасына кіруімен; ж) экстремизмнің жаһандануымен; з) экстремизм идеяларын насихаттау мақсатында конституциялық құқықтар мен бостандықтарды пайдаланумен; и) радикалдық идеяларды тарату үшін дәстүрлі діни институттарды пайдаланумен байланысты.

Жалған дін негізіндегі экстремизм діни ұйымның қызметін, саяси мақсаттарды көздейтін қозғалыстарды арқау етіп, шектен тыс көзқарастар мен іс-әрекеттерге бейілділік ретінде көрініс табады, бірақ оның алғышарттары қоғамның белгілі бір бөлігі үшін жеке тұлғалық және отбасылық сәйкестендіру стратегияларын жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар, мемлекет үшін саяси тәуекелдерді зерттеу ғана емес, сондай-ақ билікке деген көзқарасты наразылық жолмен білдіру де экстремистік қауіптердің даму сатысынан айқын көріну нысанына көшкенін көрсетеді. Бұл, өз кезегінде, халықтың белгілі бір әлеуметтік топтарының наразы қылыққа қалыптасқан мақсатты ұстанымдарды, олардың ұйымдастырушылық негізде оқытылғанын, жойқын мақсаттар мен

ықпалға бейімділігін (сезімталдығын), көлеңкелі «көшбасшылар» корпусының бар екенін және т. б. көрсетеді.

«Діни карта» Орталық Азия мен Қазақстандағы кеңістікте ойналатыны айқын, дін және діншілдік саяси тұрғыдан назар аударарлық мәртеге ие. Дін институты қоғамдық және сараптамалық пікірлерде екі жақты (оң және теріс) бағаларды алады. «Шекті» өлшемшарттарға қол жеткізу уақыты туралы және квазидіниді қоса алғанда, әртүрлі дүниетанымдық сәйкестендіру процестеріне ілесе жүретін тиісті маркерлер туралы мәселе қашанда өзекті. Қазақстан қоғамы микродеңгейде ғана емес, сонымен қатар қоғам деңгейінде де көрініс табатын дүниетанымдық бірегейліктің (діни ғана емес) жойқын тәуекелдерінің қарсаңында тұр.

Қазақстанда діни фактордың дүниетанымдық әлеуметтендіру арқылы бірегейлікке қол жеткізуге ықпалы қазірдің өзінде түрлі салдарға ие, өйткені діни көзқарас арқылы түрлі бағыттағы ықпалдар жүзеге асырылады, бұл дәстүрлі мәдени ландшафттың жоғалуына әкеліп қана қоймай, сонымен қатар қоғам мен мемлекеттің тұрақсыздығының елеулі әлеуметтік тәуекелі болып табылады. Халықтың діншілдігі мен дін (саяси құрал ретінде пайдаланылатын) Қазақстанда тарихи қалыптасқан, тұрақтылық пен келісім факторларына негізделген этномәдени, конфессиялық, азаматтық және саяси бірегейліктің дәлме-дәл моделіне негізгі «жақындау сызығына» айналды.

Едәуір қазақстандықтардың (әйелдерді, жастарды қоса алғанда) шектеулі квазидіни практикаға және тиісті өмір салтына енуі қазақстандық жолдың векторлары ретінде бәсекеге қабілеттілікті, зияткерлікті, прогресті дамыту міндеттерімен үйлеспейді. Халықтың діншілдігін дамыту жолындағы екі негізгі тәуекел тобы бөлінеді: сарапшылар бірінші топқа радикалды ислам өкілдерінің қызметін, екінші топқа көптеген шетелдік миссионерлік қозғалыстар мен жалған діни ұйымдар тарапынан белсенді экспансияны жатқызады. Қазіргі уақытта сарапшылар радикалды жалған дін идеологиясы сырттан әкелінгеніне қарамастан, ислам және ислам емес діни экстремизмнің (квази) Қазақстан Республикасында кеңеюге негізі мен әлеуеті бар екенімен келіседі.

Дін мәртесінің ауқымы кең (маңыздылығының төмендеу ретімен көрсетіледі): дәстүрлі тарихи-мәдени атрибут ретінде; этномәдени бірегейлендіру кеңістігі ретінде; адам руханиятының

мәнін түсінуге арналған айрықша сала ретінде; жеке құтқару құралы және Құдаймен қарым-қатынас құралы ретінде; өмірдің мәні мен ақиқаты ретінде; адамгершілік императив және өмір салтының реттеушісі ретінде; рухты нығайту тәсілі ретінде; орындау қажет әдет-ғұрып ретінде; жаппай сананы басқару құралы ретінде, жаңылысу, өзін-өзі алдау және ескірген идеология¹.

Діни бірегейлік көптеген қазақстандықтардың тұрмыс салтын таңдауына айтарлықтай әсер етеді, бұл ретте діни қарым-қатынасқа байланысты үш негізгі тренд бөлінеді: әлеуетті мұсылман және дәстүрлі мұсылман емес халықтың исламдануы, әлеуетті мұсылман халқының евангелиленуі және халықтың әртүрлі топтарының (ықтимал ұйғарылған этно-мәдени, соның ішінде дәстүрлі конфессиялық мәртебелері бар) бағдарсыз табынушылыққа пен іс-әрекеттерге (рухани сауығу, психотренинг) тартылуы.

Бірегейліктің діни құрамдаушымен қоса іздеу айқын көрінеді және оған руханилыққа ұмтылу ғана емес, сондай-ақ мәнмәтіндік уәждер де әсер етеді. Мәселен, мағыналы стратегияларды таңдау, әлеуметтік-мәдени бірегейлік дағдарысына ден қою, құндылықтарды жоғалту жағдайын, бұрынғы мәртебелерді (экономикалық мәртебені қоса алғанда), сондай-ақ бағытталған сипаттағы сыртқы әсерлерді бастан кешіру. Соңғысына діни бірегейліктің белгілі бір түрін қалыптастыруға бағытталған интернет-үгіт-насихат жатады.

Бұқаралық санада дәстүрлі/дәстүрлі емес діндер туралы идеологема тамырын жайған, дәстүрлі және жаңа діндерді нақты қабылдау, ажырату, бағалау, олардың рөлі мен қоғам өміріне ықпалын саралап түсіну қалыптасқан. «Дәстүрлі» деп аталатын және қабылданатын діндер ұлттық өмір салтына, мәдениетке және өркениеттің түріне сәйкестендіріледі, оларға тиесілілік этникалық топ өкілдері үшін айқын. Дәстүрлі діндер психологияда, менталитетте, тұрмыста, мерекелер мен әдет-ғұрыптар жүйесінде, этностардың ойлау түрі мен тәсілінде, әдет-ғұрыптарда тамырын тереңге жайған. Жаңа діндер тез өзгеретін әлеуметтік-мәдени

¹ Осы жерде және одан әрі мәтін бойынша «face to face» сауалнамасы әдісімен 2000-3500 респондентті қамтитын репрезентативті ұлттық іріктеу бойынша ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және дінтану институты жүргізетін сандық әлеуметтік зерттеулер, сондай-ақ жоғары оқу орындарын, талдамалық құрылымдарды, ҰЕҰ, сондай-ақ бейінді министрліктерде және әкімдіктер жанындағы өңірлік басқармаларда жұмыс істейтін мемлекеттік қызметшілердің арасында сараптамалық сауалнамалар деректері пайдаланылады.

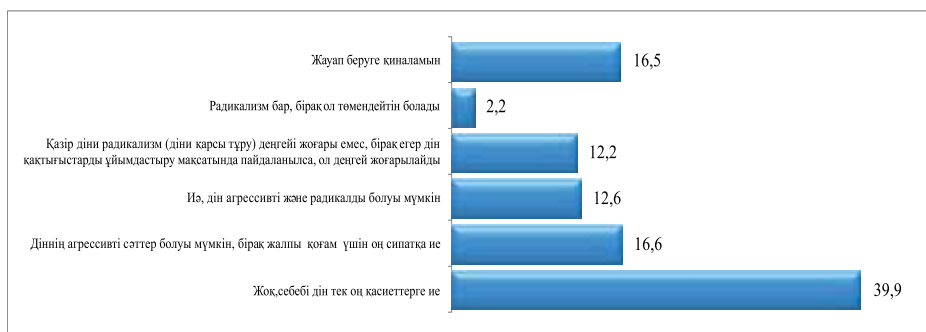
және саяси жағдайларға бейімделу процестеріне көбірек бағытталған. Жаңа діндер мен ғұрыптар айла-шарғымен ықпал етудің заманауи нысандары мен әдістерін қолдана отырып, қандай да бір себептермен зайырлы және дәстүрлі діни институттармен ұсынылмаған өзекті функцияларды іске асыру қажеттілігін пайдалану арқылы дәстүрлі діндерді агрессивті түрде ығыстырады. Жаңа нысанадағы діни институттар қоғамдық тәртіптің өзгеру жағдайында бірқатар әлеуметтендіруші функцияларды атқарды, қазақстандықтардың үш ұрпағының қатарынан көптеген жақтастарға ие болды, халықаралық бақылаушылардың күшті қолдауына ие, қазақстандық сарапшылардың қамқорлығында, тіпті отандық әлеуметтік-мәдени ортада дәстүрлі дін мәртебесіне үміт артады.

Дәстүрлі діни наным-сенімі мен жаңа ғұрпы бар респонденттердің өзін-өзі тануы соңғылардың жақтастарды тарту және неофиттердің жүгінуі бойынша қарқынды және агрессивті жұмыс жүргізетінін көрсетеді, бұл бүкіл осы процестің алға қойған мақсаттарын анықтап тану, оған проблемалы және өзекті сипат беру үшін объективті өлшемшарт болып табылады. Діни ұйымдардың рейтингі азаматтардың әлеуметтік мәселелерін шешуге ықпал етуге бағытталған мемлекеттік билік органдары мен қоғамдық ұйымдарға қарағанда анағұрлым салмақты болып отыр. Діни ұйымдарға жаңа өкілдерді тарту әлеуметтік мәселелерді шешуді, әр адамның өмірінде бар өмірлік қиын жағдайларды жеңуге көмек көрсетуді жеке мақсатта пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Азаматтардың әлеуметтік «қараусыздығына» алып келетін деструктивті ұйымдарға қызметі қазақстандықтардың өмірін жақсартуға бағытталуы тиіс жергілікті билік органдары, қоғамдық және саяси ұйымдар қарсы тұра алады және қарсы тұруы тиіс.

Дін ретінде тіркелген және жұмыс істейтін бірқатар діни бірлестіктердің қызметінде Қазақстанда болу мақсаттары әрдайым нақты көрсетілмеген, оның себептері жиі ауысып отырады. Діни насихат пен ағарту түрінде саяси қарсы насихат жүзеге асырылады; әлеуметтік бөліну, діни ерекшелік, өзге діндерге төзбеушілік идеялары уағыздалады; діншіл адамдардың туыстары мен жақындарына, жақын тұратын отандастарына, мемлекеттік билік пен басқару органдарына қатысты наразы қылық таралады; ислам дінін ұстанушылар, мемлекет пен қоғам

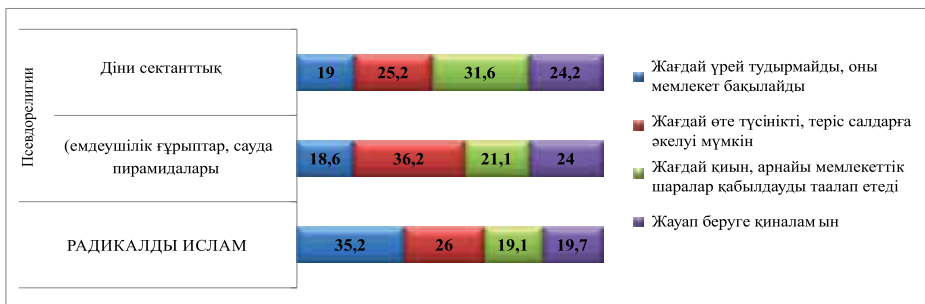
институттарына қатысты жақтаушылардың санасы мен мінез-құлқын экстремизациялауға жағдай жасалады; діни емес, басқа да іс-әрекеттер және т. б. жүргізіледі.

Көп ұлтты және көп конфессиялы Қазақстан үшін де экстремизм мен терроризм (соның ішінде діни уәждемелі) шындығы тән. Қоғамдық пікірде қазақстандық қоғамда діни наным-сенімнің сәйкессіздігі, соның ішінде діни радикализмнің көріністері негізінде агрессивтілік пен қарсылықтың пайда болу мүмкіндігі орташа мәнді деп бағаланады (1-сурет).

1-сурет. Қазақстандық қоғамда діни наным-сенімнің сәйкессіздігі, соның ішінде діни радикализм көріністері негізінде агрессивтілік пен қарсылық пайда болуы мүмкін бе? (%)

Бұқаралық сана дінді тасаланатын қызметті айқын таниды. Қазақстандық қоғамның дүниетанымдық кеңістігінде институционалдық құрылымдардың ықпалымен әртүрлі үрдістер белең алуда. Экстремизмнің «агенттері» жалпыға түсінікті: діни сектанттық, жалған діндер (соның ішінде – емшілік табыну, қаржылық пирамидалар) және радикалды ислам, оларға қатысты респонденттер олардың қызметімен байланысты жағдайлардың проблемаларын бағалаған (2-сурет). Жалған діни ағымдардың, діни сектанттардың ықпал ету тәуекелдерін бағалаумен салыстырғанда, радикалды исламның таралу мәселелерін бағалау біраз әлсіз нұсқада көрініс тапты, респонденттердің үштен бірінен астамы (35,2%) жағдайды мемлекет бақылайды деп санайды, төртінші бөлігі (26%) процестің жасырын сипатын және ықтимал теріс көріністерді көрсетеді, бесінші бөлігі (19,1%) жағдайды ауыр және арнайы мемлекеттік шаралар қабылдауды талап етеді деп бағалайды.

2-сурет. Діни сектанттардың, жалған діни ағымдардың, радикалды исламның таралуын және қызметімен байланысты жағдай қаншалықты күрделі? (%)

Қазақстандықтар мемлекет тарапынан экстремизмнің таралуына қарсы іс-қимыл шараларының басымдығын белгіледі (3-сурет).

3-сурет. Экстремистік идеяларды жою үшін не істеу керек? (маңыздылығы бойынша бағалаңыз) (%)

Кейінгі кеңестік кеңістік елдерінде (Өзбекстан, Ресей, Қырғызстан және т.б.) экстремизм мен терроризмге үндейтін дәстүрлі емес діни ағымдардың енуі соңғы жылдары агрессивті және прозелиттік миссионерлікпен байланысты, оның басып кіруі Қазақстан үшін де толерантты діни ландшафтты бұза отырып, теріс салдары болуы мүмкін. Бұл үрей негізсіз емес. Қазақстандықтардың радикалды үлгілер бойынша діни конверсиясы барысында өмір салтын алдын ала анықтайтын, дәстүрмен, өскелең ұрпақты тәрбиелеу тәсілдерімен, саяси бағдарлармен, азаматтық ұстанымдармен байланысты жүзеге асыратын көптеген әлеуметтік-мәдени маркерлер «алға жылжуда».

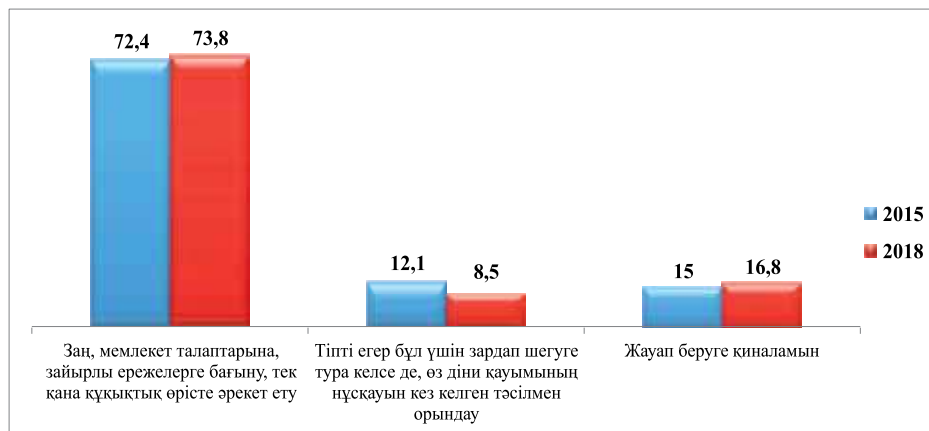
Діни конверсия процестерінің жандануы негативизмнің шеткі нысандарынан, соның ішінде діни-уәждемелі экстремизм мен терроризмнен көрініс табатыны жиі байқалады. Квазимемлекеттік құрылымдарға түскен конвертиттер үшін әлеуметтік байланыстарды шектеуді, сана мен мінез-құлықты бақылауды, ұйым мақұлдамаған ақпаратты алуға тыйым салуды, сыни ойлаудан бас тарту талаптарын және т. б. тудыратын жағдайлар әсер етеді. Мұның барлығы деструктивті бағыттағы ұйымдарда конвертиттердің қабылдаудың құндылықты құрылымы бұзылған және дербес әрекетке ерік берген азаматтық санасы қалыптасқан, психологиялық және идеялық ықпалға ұшыраған қоғамға түрленуіне алып келеді.

Квазидіни құрылымдарда қатаң ұйымдастырушылық тәртіптің көрінуімен, сана-сезімге бағытталған және әдістемелік ұйымдастырылған ықпалымен, ойлау саласын бақылауға қоюмен және т.б. бұл процестердің ұйым ұсынған, баламалы идеологиясы бар (діни-саяси идеологияға үміткер) коммуникациялық желілердің ақпараттық кеңістігінде қабаттасу нәтижесінде адептерден «рух жауынгерлері» қалыптасады.

Қазақстанда әзірге толық көлемде көрінген жоқ, бірақ іс жүзінде баламалы идеологиялық ықпал ету жүйесі іске асырылды. Олардың қызметі квазимемлекеттік ұйымда азаматтық міндеттерден және адамгершілік императивтерден жоғары болу мақсатын қоятын, айқын байқалатын наразы халықтың санымен белгіленеді. Адамзат рухын (жалпы азаматтық сана, ерік, өмір сүру мағынасы) қалпына келтіру қағидаттарына негізделген, рухани мәдениеттің дәстүрлі мәдени архетиптеріне қайта оралумен жалпыұлттық менталитеттің даму процесі ерекше өзектілікке ие. Қазақстан үшін діни сананы тек этномәдени бірегейлікпен ғана емес, сонымен қатар діни өзін-өзі сәйкестендіруден «тыс» азаматтық өзін-өзі сәйкестендіруге бағытталған көзқараспен байланыстыратын тәсіл маңызды.

Азаматтық міндеттерді орындаумен және оларды діни қауымның мақсаттарымен өлшеумен ұштасқан мінез-құлықтың уәждемесі тұрғысынан шынайы өмірлік жағдайларда діншіл адамға шешу қажет дилемма бар. Егер мемлекет талаптары оның діни қауымының ұстанымдарына қайшы келсе, онда таңдау жағдайында оны зайырлы-құқықтық емес, «діни» шешімдер өрісінде жүзеге асыратын халық бөлігінің әлеуетті наразы қылығының көлемі анықталады.

Пайымдарды салыстырмалы талдау (2015 ж. және 2018 ж.) зайырлы мемлекетте діншіл адамдар заңның, мемлекеттің талаптарына, зайырлы қағидалар мен нормаларға бағынуға және тек қана құқықтық салада әрекет етуге міндетті деген түсініктің ақырындап белең алып келе жатқанын көрсетеді (4-сурет).

4-сурет. Егер мемлекеттің, зайырлы заңдардың талаптары оның діни қауымының ұстанымдарына қайшы келсе, діншіл адам не істеуі керек? (%)

Егер мемлекеттің, зайырлы заңдардың талаптары оның діни қауымының «кез келген тәсілмен өзінің діни қауымының ұйғарымдарын орындауы тиіс» мәніндегі ұстанымдарына қайшы келетін болса, діншіл адамдардың мінез-құлқына арналған индикаторды таңдайтын респонденттердің бейіні үш жылдық интервалмен (2015 ж. және 2018 ж.) зерттелді. (1-кесте).

1-кесте. Егер мемлекеттің, зайырлы заңдардың талаптары оның діни қауымының ұстанымына қайшы келетін болса, онда діншіл адам кез келген тәсілмен өзінің діни қауымының ұйғарымдарын орындауы тиіс деп есептейтін респонденттердің бейіні

Маркерлер	Параметрлер	2015 ж.	2018 ж.
Жынысы	ерлер	14,1	8,5
	әйелдер	10,7	8,5

Жасы	18-24	14,7	8,1
	25-34		8,9
	35-44	12,5	8,9
	45-54	10,9	8,5
	55-65		7,1
	66+	7,9	8,9
Ұлты	қазақ	12,1	9,7
	орыс	13,1	7,3
	басқа ұлт	8,8	5,8
Білімі	Жоғары, дәрежелі (магистр, ғылым кандидаты немесе докторы)	8,3	35,1
	Жоғары (бакалавр, маман)	11,5	7,6
	Аяқталмаған жоғары	26,3	7,5
	Орта арнайы, кәсіптік білім	10,4	9,0
	Жалпы орта	14,4	8,6
	Толық емес орта	5,6	4,3
Табысы	15 000 теңгеден аз	9,0	10,6
	15 001 теңгеден 37 000 теңгеге дейін	13,5	9,2
	37001 теңгеден 75 000 теңгеге дейін	12,4	14,8
	75 001 теңгеден 100 000 теңгеге дейін		11,0
	100 001 теңгеден 150 000 теңгеге дейін		11,2
	150 001 теңге және одан жоғары	7	7,5

Қазақстандықтардың тұрақтылыққа деген айтарлықтай күшті және басым ұмтылыстарына қарамастан, елде бірқатар геосаяси факторларға байланысты тек импортталатын сипатқа ие квазидіни негіздегі қақтығыстар орын алуда. Мұндай қызметтің мақсаты – бұқаралық сана мен мінез-құлыққа деструктивті ықпал ету, басқарылатын (икемді) жаппай сананы қалыптастыру, бір жағынан, жаппай сананы жаһандық/квазидіни тәртіптің белгісіз құндылықтарына қайта бағдарлаумен айналысатын, екінші жағынан, қолданыстағы мемлекеттік құрылысты өзгертуге ұмтылатын, діни риториканы тасаланатын, жасырын жұмыс істейтін саяси ұйымдардың желісін құру. Жалған діни негіздегі экстремизмнің алдын алу үшін әлеуметтік өмірдің түрлі салаларында шиеленістің даму параметрлеріне тұрақты мониторинг жүргізу, халықтың барлық топтарының өзекті қажеттіліктерінің қамтамасыз етілуін зерделеу талап етіледі.

Қазақстан қоғамы әртүрлі діни сенім өкілдеріне қатысты толерантты, елдегі діни әртүрлілік қарқынды діни қарым-қатынасқа жағдай жасайды, ал діншілдікте қалыптасқан дәстүрдің болмауы осы процестің қарқынына және жылдамдығына ықпал етеді. Білім беру жүйесін үнемі реформалануына және ағарту практикасының жоғалуына байланысты құндылыққа бағытталған сананың құрылымы қалыптаспайды әрі жаңғыртылмайды, осының нәтижесінде жеке тұлғалар талап етілетін азаматтық әлеуметтендіруден өтпейді. Әртүрлі әлеуметтік қабаттардан шыққан әлеуетті отандастар мен белгілі бір адамдар тобы олардың санасына квазидіни бағыттағы экстремистік ұйымдардың қол жеткізуі үшін осал болады. Жасөспірімдер мен жастар психологиялық жас ерекшеліктеріне, әлеуметтік әлжуаздыққа байланысты экстремистік идеологияларды таратуға қолайлы орта болып табылады: олар күнделікті өмірдегі проблемаларды шеше алмай, діни экстремистік ұйымдарға кіреді. Жасөспірімдер мен жастар ортасында қылмыстық діни экстремизмнің алдын алуда тәрбиелік шараларға ерекше көңіл бөлу қажет. Мектеп «білім беру арқылы тәрбиелеу» принципін жүзеге асыра отырып, осы құбылыстың ерте алдын алатын негізгі субъектілердің бірі бола алады және болуы тиіс. Бұл адамгершілік және рухани тәрбиені мектеп бағдарламасына қайтаруды көздейді. Оқу-әдістемелік материалдарды, оқу құралдарын және тәрбие-білім беру (тек білім беру) мазмұны бар оқулықтарды әзірлеумен қатар, жалпы орта білім беру саласындағы, экстремизмге мектеп тәрбиесінің функцияларын «заңдастыра алатын» жаңа мемлекеттік стандарттарды қабылдау қажет.

Қазақстанның мектептерінде, колледждерінде және жоғары оқу орындарында «Терроризмге қарсы іс-қимыл негіздері» пәнін оқытуды енгізу өте орынды шешім болар еді. Қазір оны «бірден» жүзеге асырып, оқу-әдістемелік базаны құрып, білікті педагогтарды әдістемелік оқыту қажет. Түрлері мен ауқымы сан алуан террористік әсер ету қатерлерінің өсуі жағдайында террористік әсер ету қатерлерін іске асыру мүмкіндігін ескере отырып, барлық мамандар мен жетекшілерді практикалық іс-әрекетке дайындау қажеттілігі өзекті болып табылады. Өскелең ұрпақты діни, ұлттық, этностық дәстүрлердің алуан түрлілігін тану және құрметтеу рухында тәрбиелеу, басқа адамдардың құқықтарын бұзбай өз құқықтарын мен міндеттерін іске асыруға

ұмтылу мифтер мен ырым-жырымдарды бұзуға, жанжалдарды шешудің заңды тәсілдерін пайдалану әдетін қалыптастыруға ықпал етеді.

Алайда, мұндай қызмет келесі проблемалар шешілмеген кезде қажетті нәтижелер бермейді: кәмелетке толмағандардың қараусыздығы, олардың әлеуметтік тәртіпсіздігі; халықтың қалың жігінің маргиналдануы; квазидіни, діни-бүркенішті, ал шын мәнінде террористік қызметке қатысқан адамдарды психологиялық оңалтудың тиімді жүйесінің болмауы; қазақстандық қоғамды біріктіруге, діни нанымына немесе этникалық тиесілігіне байланысты жаңа бірегейлікті қалыптастыру үшін ынталандыра алатын мемлекеттік идеологияның болмауы; мектепте дінтану білімін, сондай-ақ мамандандырылған оқу мекемелерінде діни білім беруді, оңалту ұйымдарында діни ағартуды жүзеге асыруға қабілетті кәсіби кадрлардың тапшылығы. Кәмелетке толмағандар мен жастардың бос уақытын ұйымдастыру, жұмысқа орналасуға көмек көрсету, жағдайы төмен отбасыларды әлеуметтік қолдау - діни уәждемелі экстремизмнің қылмыстық көріністерінің ерте алдын алу жөніндегі қызметтің ажырамас бөлігі.

Қазақстандағы діни процестердің мониторингі а) халықтың дінді қабылдауының ырықтануына (жеке, сондай-ақ топтық және қоғамдық өлшемдерде), б) дін саласындағы мемлекеттік саясат векторларымен, атап айтқанда тарихи-мәдени парадигмалар мен дәстүрлерді ұстану қажеттігі туралы тұжырымдармен келіспейтін респонденттер санының өсуіне, в) дәстүрлі діндердің қызметін сыни бағалайтын және жаңа діни практикалардың қызметін оң бағалайтын аймақтарды кеңейту арқылы қоғамдық пікірталастың елеулі ауқымына, г) дін саласындағы мемлекеттік саясаттың діни негіздегі радикализмнің пайда болу мүмкіндігіне байланысты болжалдардың ұлғаюына беталысты анықтауға мүмкіндік береді.

Сараптамалық бағалау мен қоғамдық мониторинг деңгейінде, сондай-ақ бұқаралық қабылдауда мемлекеттік құрылысты күштеп өзгертуге немесе билікті күшпен басып алуға, мемлекеттің егемендігі мен аумақтық тұтастығын бұзуға, осы мақсатта діни араздықты және жек көрушілікті қозғауға, арнайы ұйымдастырылған дайындық насихаттау мен оқыту қызметін жүргізуге бағытталған, өз негізінде діни уәждемелі, мәдени

қалыптастырушы және діни бүркеніш қызметті нақты ажырата білу қажет.

Мұндай қызметті діни (жалған діни) уәждер негізінде азаматтарды ұйымдарға, қозғалыстарға (көбінесе саяси) тарту, оқыту, тікелей қатыстыру арқылы олардың сана-сезімі мен мінез-құлқын экстремизациялауға бағытталған және сонымен байланысты қызмет ретінде, мемлекеттің құқықтық нормаларымен үйлеспейтін қызмет ретінде айқындау қажет. Дінді адамға рухани тұрғыдан да, саяси тұрғыдан да билік ету ретінде түсіндіру қадамдары да деструктивті әсерлерге жатқызылуы тиіс. Қазақстанның дәстүрлі діндері мен жаңа діндер (ағымдар, бірлестіктер, қозғалыстар) арасындағы қайшылықтардың өсуін күтуге болады. Жанжалдың ашық қарама-қайшылықтары мен нақтылығы байқалмаса да, дәстүрлі құндылық-мағыналық реттегіштерді жоғалтуға немқұрайлы қарайтын туғандар мен жақындарының діни таңдауына төзімді қарым-қатынасы бар отандастар саны көбеюде. Қазақстандағы діншілдік түпкілікті нәтиже белгісіздігінің үлкен дәрежесімен қалыптасады.

Қазақстанға ізгілікті бірегейлікке қол жеткізу үшін адами капиталды дамытудың заманауи тәсілі, сан алуандық пен бәсекелестік жағдайында өмірлік стратегияларды қалыптастыра алатын, өзіне және басқаларына қатысты дербес және жауапты шешімдер қабылдай алатын, тұлға ретінде жетілген, әлеуметтік ұтқыр және құзыретті азаматтар ұрпақтарының тиімді қалыптасуы қажет екені анық. Іс жүзінде бұған керісінше жағдайлар орын алуда: объективті және субъективті сипаттағы бірқатар жағдайлар мен факторлар азаматтардың білім беру жүйесіне, тиісті еңбек әлеуметтенуіне, табысты отбасылық стратегияларды қалыптастыру үшін жағдайлардың жеткіліктілігіне қол жеткізуінің төмендеуі қарқынын үдетеді.

Ағымдағы әлеуметтік-экономикалық және идеялық жағдайлар қоғамды топтастыру тәсілі ретінде күшті ғылыми-негізделген саяси идеологияны жүзеге асыруға міндеттейді.

Қазақстандықтарға тән емес жалған діни бірегейлік менталитін күштеп таңу жөніндегі діни-экстремистік әрекеттерге қарсы тиімді іс-қимыл тұрғысында:

- Қазақстандағы экстремизм феноменін және діни уәждемелі экстремизмді кешенді әлеуметтік-гуманитарлық зерттеу тәжірибесіне бастамашылық ету;

• заңнамада қолдану мақсатында қолдануда тиімді және қарама-қайшы емес глоссарийді (саяси сипаты бар және жеке тұлғаның дамуына, топтық бірегейлікке және қоғамдық қауіпсіздікке теріс әсер ететін жалған діни, квазидіни, деструктивті қызмет туралы ережелер) әзірлеу;

• мұндай қызметті айқындауға арналған өлшемшарттарды әзірлеп, «жалған діни», «деструктивті» қызмет тұжырымдамаларын заңнамалық түрде енгізу;

• діни бірлестіктерге азаматтық қоғамға өздерінің әлеуметтік бағдарламаларын және оларды жүзеге асыру нәтижелерін жан-жақты талқылауға беруді ұсыну;

• Қазақстандағы рухани-мәдени ахуалға араласатын барлық халықаралық ұйымдардың қызметіне мониторинг жүргізу;

• мемлекеттік ТД және радиоарналарда дәстүрлі діндер туралы ағартушылық бағдарламалар циклін құру;

• Қазақстан Республикасындағы діншілдіктің әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулерінің бірыңғай деректер банкі құру;

• толеранттылық, ар-ождан бостандығы туралы терминологиялық даулардың саяси осалдығын көрсету;

• интернет порталдар мен блогтарды қоса алғанда, «Қазақстандағы дін» тақырыптық айдарлары бойынша жарияланымдардың мониторингін жүзеге асыру, пән бойынша пікірталастардың қауырттылық деңгейін зерттеу;

• халықтың әртүрлі топтары үшін азаматтық әлеуметтендіруге, мультимәдени және көп конфессиялы сипаттағы ортақтықты қалыптастыруға бағытталған Бос уақытты өткізудің мемлекеттік бағдарламасын (оны Республикалық бюджетте арнайы жолмен басым бағдарлама ретінде бөле отырып) әзірлеу қажет;

• Республикада зерттеудің заманауи әдістері мен технологиялары негізінде менталдық процестерді мамандандырылған жүйелі зерделеудің, мониторингілеудің болмауы азаматтардың жаппай санасына, әлеуметтік көңіл-күйіне әсер етудің пәрменді тетіктерінің жойылуына әкеп соғады. Қоғамда азаматтық бірігуге және билік институтына деген сенімнің әлсіреуіне әкеп соғатын наразылықтың ықтимал көріністеріне алдын ала ден қою тетіктері әрекет етуі тиіс.

GTAMP

10.09.91

Амангелді Төлемісов

Тарих ғылымдарының кандидаты

**ҚАСЫМ ХАН ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАҢДАР ЖИНАҒЫ:
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДАҒЫ
МӘСЕЛЕНІҢ ЗЕРДЕЛЕНУІ**

Аңдатпа. Мақалада қазақтың атақты ханы Қасым туралы және оның әдет-ғұрып ережелеріне негізделіп жасалған «Қасым ханның қасқа жолы» атты заңдар жинағы туралы мәселе қарастырылады. Бұл кезең Қазақ хандығының ең күшейген кезеңі ретінде тарихта қалған.

Түйін сөздер: *Шығыс Түркістан, Ақ Орда, Мавереннахр, Дешті-Қыпшақ, ру, тайпа, қолбасшы.*

Амангелды Толамисов

**ХАН КАСЫМ И ЕГО СВОД ЗАКОНОВ: РАССМОТРЕНИЕ
ПРОБЛЕМЫ В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ
ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ**

Аннотация. В данной статье автор уделяет особое внимание своду законов хана казахского народа Касыма под названием «Светлый путь Касым хана», основанному на древних правилах, обычаях и традициях. Этот период вошел в историю казахского народа как период наибольшего расцвета Казахского ханства.

Ключевые слова: *Восточный Туркестан, Белая Орда, Мавераннахр, Дешт-и Кипчак, род, племя, полководец.*

Amangeldi Tolamisov

**KASSYM KHAN AND HIS CONDUCT OF LAWS:
STUDYING THE PROBLEM IN THE CONTEXT OF
MODERNIZATION OF PUBLIC CONSCIOUSNESS**

Abstract. In the article, it is addressed to the problem of famous Kazakh khan Kassym khan and his laws collection «Kassym khan

path of light», based on customs and traditions rules. This period remained in the heyday of the Kazakh Khanate

Key words: *East Turkistan, White Horde, Maverennakhr, Desht-i Kipchak, genus, tribe, commander.*

Currently, there is great interest in looking afresh at Kazakhstani national history in order to study and assess many historical processes and phenomena from a new viewpoint. This is a very relevant approach to historical studies, especially in terms of modernizing the public consciousness as part of the «Rukhani Zhangyru» program initiated by the President of the Republic of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev. This program provides the opportunity to rethink judgments and principles in history; determine the country's view of the future; and facilitates the preservation of national identity. That is the reason why many issues in Kazakhstani history require a deeper analytical understanding, comprehensive study and original ideas. One of these issues is the role of Kassym Khan and his way of approaching laws, customs and traditions through the «Shining Path of Kassym Khan».

This topic is very relevant for modern study since Kassym Khan introduced a new approach to law in the steppes within the early period of the Kazakh Khanate. This «Shining Path of Kassym Khan» became the basic law of the Kazakh people and covered administrative, political, criminal and legal issues, as well domestic ones. To some extent, this process reminds us of the formation of the independent Kazakhstan and in particular the adoption of the Constitution and legal regulations in the country. The study of this law thus provides us with the opportunity to assess the role of Kassym Khan and his activities in terms of the legal provisions of the nomadic Kazakh people; and to learn from historical experience.

In this article, the issue as outlined above is studied using a corporate analysis and chronological and synchronic methods while preserving a logical sequence. Making the most objective assessment from a historical position was also an important consideration. This article therefore aims to analyze the importance of the Kassym Khan's way of approaching the law and consider it from a new perspective.

Kassym Khan was the middle son of Zhanibek, the grand-brother of Kerey Khan. Under him, the Kazakh Khanate began to develop and

reached the apex of its power. During the reign of Burunduk Khan, Kassym Khan was a commander who proved that he possessed an outstanding mind; military talent; personal courage; heroism in warfare; and leadership abilities. Kassym Khan rose to power even during the life of Burunduk Khan; and with the beginning of his rule power passed to the descendants of Zhanibek. The history of the Kazakh Khanate under Kassym Khan (ruling from 1511–1522) is remarkable, since Kazakh nomadic society had risen to a high level of development and in reaching its highest prosperity the Khanate became the most powerful state in the region, pursuing peaceful coexistence. Kassym Khan maintained friendly relations with the Khan of Mogulistan, Sultan Said, who invited him to organize a joint crusade against Tashkent at the end of 1513. However, Kassym Khan refused this offer.

Having heard about the fame and genius of Kassym Khan, neighboring clans and tribes joined him voluntarily, which resulted in a significant expansion of the boundaries of the Kazakh Khanate and an increase in its population. After 1514, the ruler of Mogulistan, Sultan Said, retreated to East Turkestan, while the Kazakh Khanate strengthened its power in Zhetysu. The borders of the state thus expanded: in the south to the Syrdarya River; in the south-east to the foothills and valleys of a significant part of Zhetysu; in the north-west as far as the Ural River; and in the north-east through Ulytau and Lake Balkhash to the spurs of the Karkaraly Mountains.

After the Mongol invasion, almost all the Kazakh clans and tribes united into one state: the Kazakh Khanate under the leadership of Kassym Khan. The population had reached one million. The Kassym's Khanate gained fame and acquired political weight throughout Central Asia and Eastern Europe; and this in turn led to the development of foreign trade relations and diplomatic relations with the peoples of Crimea, Astrakhan, Kazan and Moscow. Thanks to diverse knowledge and political wisdom, heavily defeating the troops of Mohammed Shaibani in 1516-1517, Kassym Khan came over the Shaybanids in the dispute over the territory of South Kazakhstan. Gathering a huge army, Kassym crusaded against Tashkent. Kassym was wounded and retreated in the battle for Tashkent with the army of Suinish Khoja Khan.

According to the records of Mohammed Haidar, Kassym Khan died in 1518 in the city of Saray-Jük. In his work, «Rausat-at Tarikhirin», Tahir Mohammed states that Kassym Khan died in the period 1523-

1524. According to the Kazakh historian Kadyrgali Kosymuly Zhalairi, Kassym Khan died in the city of Saray-Jük. After the death of Kassym Khan, in the light of the outbreak of internecine strife, the Kazakh Khanate weakened, and relations between Mughal and Kazakhs changed. The name of Kassym Khan took an eternal honorable place in the history of the Kazakh people as representing a gifted leader, a flexible politician and a successful commander who brought fame to the Kazakh Khanate throughout the world in the first quarter of the 16th century. That reputation is preserved to this day.

To strengthen the power of the state, Kassym Khan developed the Steppe Law, which was a set of laws that have been remembered as the Shining Path of Kassym Khan. It was the first law in the history of the Kazakh people, created based on folk traditions, customs and people's wisdom; and requiring cast-iron discipline. This law was approved and manifested and consisted of five chapters. In his set of rules, Kassym Khan retained the peculiarities of the Kazakh customs and traditions that do not contradict the Koran. And it is not surprising that people still remember some extracts from this law in the form of edifications, proverbs and folk sayings that have not lost their original significance.

Kassym Khan's law was created for the following reasons:

1) In the Kazakh society of Kerey, Zhanibek and Burunduk, Khans achieved an unprecedented level of importance under the rule of Kassym Khan;

2) The formation of ethnic territory and the consolidation of Kazakh tribes and clans;

3) The khan's power fully spread to the ethnic territory, increasing its role;

4) The laws, customs and traditions that existed at that time did not meet the requirements of the newly formed Kazakh Khanate.

All these circumstances brought about the development of the «Shining Path». Despite the lack of a handwritten text, all the postulates of this law have remained in the memory of the Kazakh people for five hundred years. And this means that the «Shining Path» approach to law has become the most acceptable for the Kazakh people, and harmonious for public relations.

Despite significant consolidation under Kassym Khan, the Kazakh Khanate didn't centralize, which became apparent after his death. The Khanate was overtaken by feudal strife, and it began to weaken.

The period between the beginning of the 1520s, after the death of Kassym Khan, served as proof, as well as the coming to power of his son Khaknazar Khan in 1538, called the «Period of Temporary Weakening» in the history of the Kazakh Khanate.

Like a true son of the steppes, adhering to the tradition of obedience to his elders, Kassym, following the example of his father, distinguished himself in being obedient to Burunduk Khan. However, it should be noted that, although Burunduk was a khan, the rule of the Khanate and the fullness of power was in hands of Kassym, who was a sultan at that time. Later, after the next battle in 1511 between Burunduk Khan and Mohammed Shaibani Khan, Kassym took over rule of the Khanate. Burunduk Khan was deposed. However Kassym saved his life and allowed him to retreat to Maverannahr. Thus, Kassym chaired the entire Eastern Desht-i Qipchaq. The work of Myrza Mohammed Haidar Dulati «Tarih-i Rashidi», the main source of those times, states: «Kasym Khan became the ruler of all Eastern Desht-i Qipchaq and his power and glory were the highest ever after Jochi Khan» [1].

This is also evidenced by the numerous letters from the contemporaries of the Kazakh Khan. These are, in particular: Kamal ad-Din Binai, Fazlallah ibn Ruzbikhan Isfakhani, Zakhir ad-Din Mukhammed Babur and Khondemir, among others. Here are some of their encomiums: «a unique hero and famous warrior of the time among the Kazakhs»; «Kassym is an eye and a torch (dudman) of the Kazakh people»; «Kassym is one of the most prominent rulers of Desht-i Qipchaq and the mighty lord of that time»; «He was famous for his power and outweighed all the lords of Desht with his courage and numerous subordinates» [2, p. 167]. (*Note*: taken from Russian sources without corrections).

Thus, we are convinced that Kassym Khan was a particularly honored ruler not only in the history of the Kazakh Khanate. His name was spread over all Desht-i Qipchaq, Maverannahr, Zhetysu and even Eastern Turkestan. In written sources, he is compared with Jochi Khan and put in one row with him. At the same time, the fact that the number of Kazakh people during his rule, as mentioned above, reached one million people, and the number of troops reached up to 300 thousand, speaks volumes.

Kassym Khan knew how to pursue an equal policy with the northern neighbor, the Golden Horde, getting out of its hand, and

with Russia, which adhered to the colonial-imperialist direction. For instance, becoming the first among the Kazakh Khans, he sent ambassadors to Russia to the Great Knyaz Vasili III and established diplomatic relations. The second vivid example: it was during the rule of Kassym Khan when the Kazakh Khanate and the Kazakh people became known in Western Europe as an independent ethnic society.

At the beginning of the XVI century, the foreign policy of Kassym Khan was mainly aimed at the struggle to join the Syrdarya cities to its Khanate. He pursued a continuous war with the ruler of Maverannahr Mohammed Shaibani Khan and his descendants. In four devastating crusades against the Kazakh people, committed by Uzbeks during this period, Shaibani Khan was strongly opposed by Kassym Sultan, at that time the general commander of the entire cavalry army of the Kazakhs. In the last crusade committed by Mohammed Shaibani in 1510, he suffered a crushing defeat from the troops of Kassym Sultan. Thanks to the talent of the commander, the skillful use of military art, the city of Sayram was conquered - the most extreme point in the south of the Turkestan region, which became part of the Kazakh Khanate, and the borders of Kassym Khan's power expanded and entrenched over the entire South Kazakhstan.

The entry of the territory of Zhetysu into the Kazakh Khanate in 1514 also took place during the rule of Kassym Khan. In the western part of Kazakhstan, oppressing the Nogais, he brought the borders of the Kazakh Khanate as far as the Ural River. All these conquests, the expansion of the territory of the Kazakh Khanate and the strengthening of its borders can undoubtedly be attributed to the brilliant talent of the commander, and the political acumen and power of Kassym Khan. As we can see, the area of the independent Kazakh Khanate was formed during the rule of Kassym Khan.

It is well known that the independent state, named Alash, was created by the Kazakh clans and tribes, in the very center of Eurasian nomadism for several millennia, in the middle of the XV century. The struggle of the Kazakh clans for viability of the idea of statehood in the days of Kerey and Zhanibek Khans found its continuation with the son of Zhanibek Kassym Khan. These were the issues of strengthening the state; transforming, systematizing and consolidating; and adapting the laws to the external and internal position of the Khanate.

Appealing to the history of any state in the world, we can see that the statehood of a people is inextricably bound up with the history of its law, and state legislation has been playing an incomparably huge role since ancient times. The laws were distinguished by exceptional forethought and orderliness of legal regulation of internal and external political system. For instance, in ancient Babylon, it is the monument of law «The Laws of Hammurabi», «The Law of the XII Tables» in ancient Rome, collections of secular laws called «Kanun-name» in the Ottoman Empire, collection of laws «The Salic Code» in medieval European feudal states, etc. There were similar laws in the history of nomad states - in particular, a set of laws, «Yassa», which, according to the legend, Genghis Khan promulgated on the great all-Mongol kurultai and which was constantly confirmed by his successors. All these laws were aimed to regulate relations between people and public order in their state. However, the lawmaking was hugely influenced by customs, traditions and folk wisdom. Rites and laws of ancient peoples were considered simple and convenient for society, and everyone, regardless of position and age, worshiped them.

Thus, one of the first laws of the Kazakh people was the law based on folk customs and traditions «Shining Path of Kassym Khan» (beg. XVI century.), created during the rule of Kassym Khan. Unfortunately, we do not have written confirmations of this set of laws. However, thanks to the oral tradition of the Kazakh people, we have the opportunity to study the contribution of prominent personalities to the development of the Kazakh statehood.

According to some scholars, the Shining Path consists of five chapters:

- 1) Provisions governing property rights.
- 2) Legal provisions related to military affairs (duties, principles of creation of military formations, division of the spoils of war).
- 3) Criminal provisions.
- 4) Provisions of international law and ambassadorial etiquette.
- 5) Provisions of intra-communal and inter-communal bond relations [3].

Academician Alkey Margulan believed that the fundamentals of the law «Shining Path of Kassym Khan» were taken from the «Yargu» - «Zhargy» («Conduct») laws, applied in the Kypchak and Shagatay uluses. The basic meaning of this concept is «zharu», that

is, not to outweigh the words on one side, but speak directly, fairly. People welcomed and lauded the judges who resolved disputes justly and honestly. According to its content, the main idea of this law is based on sources from ancient military democracy [4].

At the end of the XV and beginning of the XVI centuries, spiritual mentors-judges of Bukhara spread religious propaganda among the Kazakhs, agitating: «... do not use the ancient laws of the «Code» («Zhargy»). This is a blasphemous case of worshipers of heaven, use the rules of Shari'ah instead, set sights on them. When you swear, do not say «let the heavens strike», but say «let the Koran strike», and raise the Koran above your head.

According to Margulan, in times of aggravated political situation, with the support of the Kazakh population, led by fiery, eloquent, respected biys, Kassym Khan strengthened the laws of the «Charter» («Zhargy»), recognized by nomads from ancient times. The people welcomed and endorsed the fact that Kassym did not rely upon Shari'ah, but revived the law of biys that had been formed since ancient times - the «Conduct» («Zhargy»), which became known as the «Shining Path of Kassym Khan» [4, p. 542].

The principles of the «Shining Path of Kassym Khan» had not changed for about a century, during the rule of Yesim Khan (ruled in 1598-1645), this law received a new name «Old Path of Yesim Khan». Both legislative systems served the good of the Kazakh people until the end of XVII - beginning of XVIII century. Then, during the rule of Tauke Khan (ruled in 1680–1718), because of the wartime, two more new chapters have been created:

The tug of widow.

The tug of fee.

After these changes, the law became known as «Zheti Zhargy» («Seven Charters» [5]. In the scientific and historical literature, they are still referred to as the «Laws of Tauke Khan».

Respecting the laws of the «Shining Path» by Kassym Khan, «The Old Path» by Yessim Khan, and «Seven Charters» by Tauke Khan and guided by them in everyday life, our ancestors regulated inter-generic and inter-district relations in a fair and honest way without court for centuries, as well as the external order of the Khanate. It should be noted that Islam made great contribution to the legislation of the Kazakh Khanate, the ideals of which were affirmed with the help of good affairs.

Thus, Kassym Khan aimed to strengthen the Kazakh Khanate, expand its territory and increase the population. And he succeeded in these aims. During his rule, the Khanate with a population of one million reached its greatest power, strengthened its economic and political situation in the region, the territorial possessions of the Kazakh Horde expanded significantly and far exceeded the territory of the former White Horde.

According to numerous contemporaries, such as Kamal ad-Din Binai, Fazlallah ibn Ruzbihan, Zahir ad-Din Mohammed Babur, Hondemir, Myrza Mohammed Haydar Dulati, Kassym Khan was very fond of fast-footed horses and was a great expert in this area. Kassym Khan had prominent military talent, personal courage and ability to lead others. He personally led each new crusade; was always in the thick of battle; inspired his warriors; and led them by his valor and mind.

According to the above authors, you can imagine Kassym Khan as an outstanding, highly moral person; a brave warrior; a talented and successful commander; and a fair and wise ruler, having strong power, who raised the Kazakh Khanate and left his mark in a history as a «collector of Kazakh lands».

REFERENCES:

1. Тарих-и Рашиди // Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. — Алма-Ата: Наука, 1969. — 195б.
2. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 167 б.
3. Еркин А. История государства и права Республики Казахстан (с древнейших времен до 1992 г.). 2-е издание. — Астана, 2001. — 82 б.
4. Марғұлан Ә.Х. Қасым ханның қасқа жолы // ҚСЭ. — Алматы: 1975. — 6 том. — 541—542 бб.
5. Физатов Ж. Қасым хан // Қазақ тарихы. — 2005. — № 4. — 26 б.

Авторларға арналған нұсқаулық

1. Жалпы ережелер

1.1. ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ-де шығатын «Қоғам және Дәуір» ғылыми-сараптамалық журналында қазақ тіліндегі ғылыми мақалалар жарияланады.

1.2. Журналдың Интернет-сайттағы мекенжайы – www.kaziss.kz, kisi.kz.

2. Қолжазбаны беру тәртібі

2.1. Редакциялық алқа мақаланы журналға жариялауға шешім шығаруы үшін, авторлар редакцияға:

- мақаланың қолжазбасын;
- сырттан 1 пікір ұсынуы керек.

2.2. Редакция электронды пошта арқылы editor@kisi.kz мекенжайына жіберілген мақаланың қолжазбасын қабылдап, қарастырады.

Мақала мәтіннен, қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі аннотациялардан, суреттер, кестелер, әдебиеттер тізімінен тұрады және олар бір файлда рәсімделеді.

Жеке бетте авторлар, сондай-ақ редакциямен хат алмасуға жауапты автор жөнінде мәліметтер (аты-жөні, тегі, байланыс телефоны, электронды поштасы) көрсетіледі.

3. Қолжазбаны рәсімдеуге қойылатын талаптар

3.1. Мақалалардың көлемі:

- **эксперименттік мақала** 8 беттен 20 бетке дейін, 4-6 суреттен (кестеден) тұруы;
- аннотациялар, кестелер, суреттер мен әдебиеттер тізімін қоса алғандағы **шолу сипаттындағы мақаланың** көлемі 15-35 беттен, суреттер немесе кестелердің саны тоғыздан аспауы (3 сурет 1 бет болып есептеледі);

- **теориялық мақала** 10 беттен 20 бетке дейін, 4-6 суреттен (кестеден) тұруы керек.

3.2. Мәтіндік файлдар Word форматында (6.0 және ең соңғы нұсқалары), Times New Roman қарпімен, 14 pt көлемінде, 1.0 жол аралығында басылуы қажет.

3.3. Ғылыми мақалалар төмендегідей бөлімдерді қамтуы тиіс:

Кіріспе – соңғы он жылда жүргізілген зерттеу тақырыбына ұқсас немесе жақын отандық және шетелдік еңбектер қарастырылып, қойылған мәселе қысқаша баяндалады, зерттеудің мақсаты тұжырымдалады.

Зерттеудің әдістері – жаңа әдістер кеңінен сипатталады; бұрын жарияланған және белгілі әдістерді авторы мен/немесе әдістің атын көрсетіп, әдебиеттер тізімінде беру жеткілікті.

Зерттеудің нәтижелері – негізгі теориялық және эксперименттік нәтижелер, нақты мәліметтер, табылған өзара байланыстар мен заңдылықтар беріледі. Бұл ретте қолданыстағы теорияларды, сондай-ақ практикалық мәні бар мәліметтерді теріске шығаратын жаңа нәтижелер мен жаңалықтарға басымдық беріледі.

Нәтижелерді талқылау – отандық және шетелдік үздік баламаларымен салыстыру жүргізіледі. Зерттеудің пікірталас тудыратын тұстары мен автордың оларды шешу көзқарасы суреттеледі.

Қорытынды – жұмыстың нәтижелерін шығару, жаңашылдығы мен өзектілігін негіздеу, алынған нәтижелерді қолдануға қатысты ұсыныстар.

Зерттеудің қаржыландыру көздері – ведомство, қорлар мен жекелеген адамдар және тағы басқалары әдебиеттер тізімінің алдында беріледі. Қаржыландыратын ұйымдардың атаулары толық жазылады.

Әдебиеттер тізімі мәтінде көрсетілген сілтемеге сәйкес нөмірленеді. Библиографиялық мәліметтер 7.1-2003 мемлекеттік стандартына сәйкес рәсімделеді.

Ескерту. Әдебиеттер тізіміне нормативтік құжаттар, статистикалық жинақтар мен газет мақалалары кірмейді. Олар мәтінде көрсетілген жерде дөңгелек жақшаға алынып жазылады. Электрондық журналдардан басқа интернет-сайттарға сілтеме жасауға болмайды. Өзіне сілтеме жасау жалпы тізімнің 20-30 пайызынан аспауы керек. 10-15 жылдан бұрынғы әдебиет көздері тізімнің ауқымды бөлігін құрауы тиіс, әсіресе қолданбалы сипаттағы мақалалар үшін.

3.4. Кестелер араб сандарымен нөмірленіп, тақырыбы көрсетіледі. Баған тақырыбында сандық өлшемдері (бірліктер) қойылуы керек.

3.5. Суреттер (кестелер, сызбалар және т.б.) кара бояумен орындалуы керек. Түрлі түсті иллюстрациялар материалдың түсінікті болуы үшін ғана алынады. Суреттерге қысқаша тақырыптық түсіндірме беріледі. Суреттердің тақырыптары иллюстрациялар ішінде орналастырылмайды. Графика типтеріне қарамастан, дюймі 600-ден төмен емес, рұқсаты бар суреттер алынады. Суреттердің ең үлкен көлемі – 120 × 210 мм. Сканерден өткізілген немесе Интернеттен алынған графикалық материалдар басуға жіберілмейді.

1. Қолжазбаның құрылымы

Қолжазба төмендегідей тәртіпте беріледі:

- 1) **ғылыми-техникалық ақпарат мемлекетаралық рубрикаторы коды (МҒТАР)** бірінші беттің сол жақ жоғарғы бұрышына қойылады;
- 2) **авторлардың аты-жөні, тегі;**
- 3) **жұмыс орнының – мекеме, қала, елдің атаулары;**

Ескерту: мақалада бірнеше автор болса, келесі тәртіппен рәсімделеді:
Д.К. Тоқтаров¹, Е.М. Жұмағұлов¹, Д.Б. Айдарбекова², С.Н. Дәрібеков³
¹Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (Қарағанды қ., Қазақстан)
²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана қ., Қазақстан)
³ Nazarbayev University (Астана қ., Қазақстан)

4) **Мақаланың тақырыбы** мейлінше қысқа, ақпараттық сипатта және қысқартусыз болғаны дұрыс;

5) **Мақаланың аннотациясы** мақала жазылған тілде беріледі.

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАРДЫҢ АННОТАЦИЯЛАРЫ

Негізгі талаптар

Авторлық түйіндеменің негізгі мақсаты мен міндеттері

Авторлық түйіндеме ғылыми сипатқа ие үлкен жұмыс көлемінің қысқаша түйіндемесі болып табылады. Оқырман мақаланың аннотациясынан зерттеудің мәнін түсінуі керек.

Авторлық түйіндеменің құрылымы, мазмұны мен көлемі

Авторлық түйіндемеде жұмыстың мәнді фактілері баяндалады. Мақаланың құрылымын қайталайтын (кіріспе, жұмыстың мақсаты мен міндеттері, әдістері, нәтижелері мен қорытындыдан тұратын) аннотацияның құрылымына рұқсат етіледі.

Жұмыстың нәтижелері мүмкіндігінше дәл және ақпараттық тұрғыда сипатталуы керек. Негізгі теориялық және эксперименттік нәтижелер, нақты мәліметтер, табылған өзара байланыстар мен заңдылықтар келтіріледі. Бұл ретте қолданыстағы теорияларды, сондай-ақ практикалық маңызы бар мәліметтерді теріске шығаратын жаңа нәтижелер мен жаңалықтарға басымдық беріледі.

Қорытындыда мақалада сипатталған ұсыныстар, пікірлер мен болжамдарды келтіруге болады. Авторлық түйіндемеде мақаланың тақырыбындағы мәліметтер қайталанбауы керек және жалпылама сөздерді қолданбаған дұрыс (мысалы, мақала авторы ... қарастырады). Сондай-ақ онда құжаттың негізгі мазмұнын құрмайтын тарихи анықтамалар, бұрын жарияланған және белгілі ережелер берілмейді.

Авторлық түйіндеменің мәтіні қысқа әрі дәл және екінші реттік ақпараттан, жалпылама сөздерден, мәні жоқ тұжырымдардан ада болуы керек.

Авторлық түйіндемеде басылым нөміріне (мақаладағы әдебиеттер тізіміне) сілтеме жасалынбайды. Авторлық түйіндеме мәтінінің көлемі басылым мазмұнына сәйкес анықталады (мәліметтер көлемі, олардың ғылыми құндылығы мен/немесе практикалық маңызы), бірақ 120-150 сөзден кем болмауы тиіс.

6) кестелер, суреттер, әдебиеттер тізімінен тұратын **мақала мәтіні**.

7) **мақала туралы өзге екі тілдегі мәліметтер** (авторлардың аты-жөні, тегі, тақырыбы, түйіндеме, кілт сөздер).

Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты

Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты (ҚСЗИ) Қазақстан Республикасы Президентінің 1993 жылғы 16 маусымдағы Жарлығымен құрылған. 2014 жылдың сәуір айында Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен Институт Астана қаласына көшірілді. 2018 жылы Институт өзінің 25 жылдық мерейтойын атап өтті.

Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының құрылған күнінен бастап оның негізгі мақсаты – Қазақстан Республикасының ішкі және сыртқы саясатының стратегиялық аспектілерін аналитикалық қамтамасыз ету.

ҚСЗИ кәсіби ғылыми-талдау орталығы болып табылады. 2018 жылдың қорытындысына сәйкес Пенсильвания университетінің «Global Go To Think Tank Index Report» дүниежүзілік зерттеу және талдау орталықтарының негізгі рейтингі бойынша ҚСЗИ әлемнің 8162 «ақыл орталықтары» арасынан 142 орынды иемденіп, рейтингке кірген жалғыз қазақстандық «ақыл орталығы» болды (https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1017&context=think_tanks).

Қазіргі таңда институтта саясаттану, әлеуметтану, мемлекеттік басқару, тарих және экономика секілді салалардың танымал мамандары – ҚР ҰҒА бір корреспондент-мүшесі, тоғыз ғылым докторы, бес ғылым кандидаты, үш Ph.D. және он екі ғылым магистрлері қызмет атқарады. ҚСЗИ-дың Алматы қаласында Өкілдігі бар және аймақтарда жаңадан өкілдіктер ашты.

ҚСЗИ өзінің 25 жылдық қызметі барысында институт халықаралық қатынастар, жаһандық және аймақтық қауіпсіздік мәселелері бойынша 300-ден астам кітап басып шығарды. Институтта үш журнал басылып шығарылады: «Қоғам және Дәуір» тоқсандық ғылыми-сараптамалық журналы (қазақ тілінде), «Казахстан-Спектр» тоқсандық ғылыми журналы (орыс тілінде) және «Central Asia's Affairs» тоқсандық сараптамалық журналы (ағылшын тілінде). Үш тілде жүргізіліп отыратын сайты, Facebook және Twitter әлеуметтік желілерінде өз парақшасы бар.

ҚСЗИ жыл сайын халықаралық ғылыми конференциялар, дөңгелек үстелдер, семинарлар, сарапшылар кездесулерін өткізіп тұрады. 2003 жылдан бері Институт Орталық Азия аймағының қауіпсіздігі мен тұрақтылығы мәселелеріне арналған 15 конференция өткізді. 2018 жыл-дың 15 маусымында Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы ҚСЗИ-нің 25 жылдығына арналған «Жаңғыртудың ұлттық стратегиялары: жетістіктері мен келешегі» атты мерейтойлық конференция өтті.

ҚСЗИ-дың ғылыми басқосуларына Қазақстан өңірлерінің және Орталық Азия елдерінің сарапшылары, сонымен қатар, АҚШ, Ауғанстан, Өзербайжан, Германия, Грузия, Жапония, Иран, Корея, Қытай, Моңғолия, Пәкістан, Ресей, Түркия, Үндістан, Ұлыбритания, Франция, Швеция және басқа да мемлекеттердің ғалымдары белсене қатысады.

ҚСЗИ көп жылдардан бері Қазақстанның жетекші жоғарғы оқу орындарының студенттері, магистранттары мен докторанттары ғылыми- зерттеу, кәсіби және дипломалды тәжірибелер мен тағылымдамалардан өтетін алаң болып келеді.

Институтта қызметкерлердің кәсіби және ғылыми өсулері үшін барлық қажетті жағдайлар жасалған. 2017-2018 жылдары Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі ҚСЗИ үшін докторантура мен магистратураға мақсаттық гранттар бөлді. Қазіргі таңда ҚСЗИ Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті мен мен әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті базаныда 6 магистрант және 10 Ph.D. докторант дайындап жатыр.

ҚСЗИ туралы толық ақпаратты төмендегі мекен-жайдан алуға болады:

Қазақстан Республикасы, 010000,
Нұр-Сұлтан, Бейбітшілік көшесі, 4
Тел.: +7 (7172) 75-20-20
Факс: +7 (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz, www.kaziss.kz

Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан

Казахстанский институт стратегических исследований (KAZISS) при Президенте Республики Казахстан создан Указом Президента Республики Казахстан 16 июня 1993 года. В апреле 2014 года Указом Президента Республики Казахстан КИСИ был передислоцирован в город Астану. В 2018 году Институт отметил свой 25 летний юбилей.

С момента своего возникновения основной задачей Казахстанского института стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан является прогнозно-аналитическое обеспечение стратегических аспектов внутренней и внешней политики Республики Казахстан.

КИСИ является профессиональным научно-аналитическим центром. По итогам 2018 года КИСИ стал единственным казахстанским «мозговым центром», вошедшим в основной рейтинг «Global Go To Think Tank Index Report» Пенсильванского университета, заняв 142 место среди 8162 мозговых центров мира (https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1017&context=think_tanks).

В настоящее время в институте работают один член-корреспондент НАН РК, девять докторов и пять кандидатов наук, три доктора Ph.D, двенадцать магистров – специалисты в области политологии, социологии, государственного управления, истории и экономики. КИСИ имеет Представительство в г. Алматы, а также открывает свои представительства в регионах.

За 25 лет деятельности институтом было издано более 300 книг по международным отношениям, проблемам глобальной и региональной безопасности. В КИСИ издаются три журнала: «Қоғам және Дәуір» (на казахском языке), «Казахстан-Спектр» (на русском языке), «Central Asia's Affairs» (на английском языке). Институт располагает собственным сайтом на трех языках: казахском, русском и английском, а также ведет аккаунты в социальных сетях Facebook и Twitter.

КИСИ ежегодно проводит международные научные конференции, семинары, круглые столы, экспертные встречи. С 2003 года проведено 15 Ежегодных конференций КИСИ по вопросам безопасности и стабильности в Центральной Азии. 15 июня 2018 года состоялась юбилейная конференция «Национальные стратегии модернизации: достижения и перспективы» посвященная 25-летию КИСИ при Президенте РК.

В научных форумах КИСИ принимают участие эксперты из Казахстана и стран Центральной Азии, а также ученые из Азербайджана

Афганистана, Великобритании, Германии, Грузии, Индии, Ирана, Китая, Республики Корея, Монголии, Пакистана, России, США, Турции, Франции, Швеции, Японии и др.

КИСИ является многолетней базой для прохождения научно-исследовательских, профессиональных, преддипломных практик и стажировок для студентов, магистрантов и докторантов высших учебных заведений страны.

В настоящее время в институте созданы необходимые условия для профессионального и научного роста сотрудников. В 2017 и 2018 годах Министерство образования и науки Республики Казахстан выделило для КИСИ целевые гранты в Ph.D докторантуру и магистратуру. На сегодняшний день КИСИ готовит на базе Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва и Казахского национального университета им. аль-Фараби – 6 магистрантов и 10 докторантов Ph.D.

Более подробную информацию о КИСИ можно получить по адресу:
Республика Казахстан, 010000
Нур-Султан, ул. Бейбітшілік, 4
Тел.: +7 (7172) 75-20-20
Факс: +7 (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz, www.kaziss.kz

The Kazakhstan Institute for Strategic Studies Under the President of the Republic of Kazakhstan

The Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of Kazakhstan (KAZISS) was established on June 16, 1993, by the Decree of the President of Kazakhstan. In April 2014, the President of Kazakhstan issued the Executive Order to relocate the KazISS to Astana. In 2018, the Institute celebrated its 25th anniversary.

Since its foundation, the mission of the KazISS has been the provision of forecast and analytical support of strategic perspectives of the domestic and foreign policies of Kazakhstan.

The KazISS is a professional think tank. At the end of 2018, KazISS became the only Kazakhstan's "think tank", which was included to the main rating of the "Global Go To Think Tank Index Report" of the University of Pennsylvania, occupying 142nd place among 8162 think tanks of the world (https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1017&context=think_tanks).

The KazISS employs a highly professional pool of experts; at present it includes two Corresponding Members of the National Academy of Science, one Corresponding Member of the Military Academy of Kazakhstan, nine Doctors of Science, five Candidates of Science, three PhDs and twelve Masters specializing in political science, sociology, public administration, history, and economics. The Institute has a representative office in Almaty and it is currently launching a number of branches in other regions of Kazakhstan. During the twenty-five years experience, the KazISS have published more than 300 books on international relations, global and regional security. The Institute issues three journals: the *Kogam zhane Dayir* (in Kazakh), the *Kazakhstan-Spectrum* (in Russian) and the *Central Asia's Affairs* in English. The KazISS has a trilingual website (in Kazakh, Russian, and English) and manages the corporate accounts on Facebook and Twitter.

The KazISS holds a great number of international conferences, seminars and round-table discussions on the annual basis. Since 2003, the KazISS has held fifteen Annual Conferences on Security and Stability in Central Asia. On June 15, 2018 passed International Conference «National modernization strategies: Achievements and Prospects», dedicated to the 25th anniversary of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan.

The KazISS forums are attended by reputable experts from Kazakhstan and Central Asia as well as from Azerbaijan, Afghanistan, China, France, Georgia, Germany, India, Iran, Japan, Korea, Mongolia, Pakistan, Russia, Sweden, Turkey, the UK, the USA and others.

For the long period the KazISS has been considered as the distinguished place for the research, professional and thesis internships of bachelor, master and Phd students from various universities.

Currently the Institute has created the necessary conditions for professional and scientific growth of employees. In 2017 and 2018 the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan allocated targeted grants to KazISS for master's and PhD programmes. Today KazISS provides for the teaching of 6 master's and 10 Ph.D. students at the L.N.Gumilyov Eurasian National University and Al-Farabi Kazakh National University.

For any further information, contact us:

4, Beybitshilik St.
Nur-Sultan, 010000
Republic of Kazakhstan
Tel: +7 (717) 75-20-20
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz, www.kaziss.kz